

Žene u prapovijesti

Pavlović, Stjepan

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:796686>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-21**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Diplomski studij hrvatskog jezika i književnosti (nastavnički smjer) i povijesti
(nastavnički smjer)

Stjepan Pavlović

Žene u prapovijesti

Diplomski rad

Mentor: doc. dr. sc. Zlatko Đukić

Osijek, 2020.

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Odsjek za povijest

Diplomski studij hrvatskog jezika i književnosti (nastavnički smjer) i povijesti
(nastavnički smjer)

Stjepan Pavlović

Žene u prapovijesti

Diplomski rad

Znanstveno područje humanističkih znanosti, znanstveno polje povijest,
znanstvena grana povijest starog vijeka

Mentor: doc. dr. sc. Zlatko Đukić

Osijek, 2020.

Prilog: Izjava o akademskoj čestitosti i o suglasnosti za javno objavljivanje

Obveza je studenta da donju Izjavu vlastoručno potpiše i umetne kao treću stranicu završnog odnosno diplomskog rada.

IZJAVA

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napravio te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s napisanim izvorom odakle su preneseni.

Svojim vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasan da Filozofski fakultet Osijek trajno pohrani i javno objavi ovaj moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta Osijek, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

U Osijeku, datum 5.6.2020.

Stjepan Paulović, 0122213954
ime i prezime studenta, JMBAG

SAŽETAK

O položaju žene u prapovijesnim društvima postoje sasvim suprotstavljena mišljenja. Prvi put tom problemu pridaje se na značenju u 19. stoljeću objavom Bachofenova djela „Materinsko pravo“, kojim se otvara pitanje jesu li najranija ljudska društva bila matrijarhalna, a time je ujedno i doveden u pitanje postojeći rodni poredak te se problematizira odnos biološkog uvjetovanja i društvenog oblikovanja rodnog identiteta, što je imalo svoje implikacije i na arheološku i historiografsku interpretaciju prapovijesti, a time i na žensku ulogu u prapovijesnim društvima. Čini se da ne postoje čvrsti dokazi o postojanju matrijarhata, a i mnoge idealizirane predodžbe o egalitarizmu, miroljubivosti, poligamiji i drastično drugačijem (u odnosu na patrijarhat) položaju žena u lovačko-sakupljačkim paleolitičkim i poljoprivrednim društvima ranog neolitika dovedene su u pitanje u novijim istraživanjima. Ipak se ne može reći da je položaj žene bio cijelo vrijeme nepromijenjen. Mijenjanje i napredovanje materijalnih uvjeta života iziskivalo je različite oblike društvene organizacije unutar kojih je žena imala drugačiju rodnu ulogu – nekad više, nekad manje povoljnu.

Ključne riječi: *žene, prapovijest, matrijarhat, patrijarhat*

Sadržaj

Uvod.....	1
1. Ideja o prapovijesnom matrijarhatu.....	3
2. Problem rekonstruiranja rodni uloga u prapovijesti	7
2.2. Pitanje odnosa roda i spola u arheologiji.....	7
2.2.1. Teorije prirodnih razlika.....	7
2.2.2. Teorije rodne socijalizacije.....	8
2.2.3. Teorije konstrukcije roda i spola	8
2.2.4. Rod, spol i arheološka interpretacija	8
3. Žene u prapovijesti	11
3.1. Žene u paleolitiku - primati, hominidi i prvi ljudi.....	11
3.1.1. Vječna monogamija ili drevna komuna?.....	18
3.1.2. Miroljubivo razdoblje ljudske povijesti?.....	20
3.1.3. Koliko egalitarizma i na kojim razinama?.....	21
4.2. Žene u neolitiku.....	23
4.2.1. Prapovijesne figurine – odraz društva usmjerenog na ženu?	28
4.3. Žene u metalnom dobu	31
Zaključak	36
Popis literature.....	38

Uvod

Brojne se znanstvene polemike vode oko društvenih uloga koje su ženama pripadale u razdoblju najranije ljudske povijesti, naročito kada je riječ o tome jesu li u nekim prapovijesnim društvima, tj. veći dio prapovijesti (sve do neolitika) imale društveni status jednak muškarcu ili čak viši. U javnom, a u velikoj mjeri i znanstvenom diskursu, popularna je teza o sveopćem matrijarhalnom, odnosno, u revidiranoj suvremenijoj verziji, matricentričnom stadiju paleolitičkog i ranog neolitičkog društva, koje postupno biva transformirano u patrijarhalno. Osnovna postavka te teze, u krajnje pojednostavljenoj verziji, jest ta da matricentrični stadij karakterizira miroljubivost i egalitarnost, a patrijarhalni nasilje i hijerarhija te da je patrijarhat prevladao baš zbog svog nasilnog karaktera.

Cilj ovog rada stoga će prije svega biti kratak pregled glavnih teorija i pravaca o razmatranju navedenih ideja i problema vezanih uz njih te, ako bude moguće, izvući opći zaključak o tome jesu li najranija ljudska društva bila patrijarhalna, matrijarhalna, matricentrična ili nešto sasvim drugačije i što je to značilo za život žena u prapovijesti.

U poglavlju „Ideja o prapovijesnom matrijarhatu“ iznesen je kratak pregled povijesti ideje o postojanju prapovijesnog matrijarhata, od njezinog nastanka do reinterpretacija u okvirima različitih znanstvenih (i ideoloških) disciplina i pravaca. U poglavlju „Problem rekonstruiranja rodni uloga u prapovijesti“ govori se o temeljnim pravcima u poimanju ljudske prirode, koja je nezaobilazna točka prijepora o mogućim rodni ulogama u povijesti općenito, a naročito u interpretaciji arheoloških ostataka, pa će biti i riječi o odnosu roda, spola i arheološke interpretacije. Poglavlje „Žene u neolitiku“ donosi viđenja autora koji s različitih disciplinarnih i svjetonazorskih pozicija govore o društvenom uređenju, a time i ženinom položaju unutar njega, prapovijesnih društava i uzrocima i procesima iz kojih takvo stanje proizlazi. Najveći dio toga poglavlja odnosi se na najduže razdoblje ljudske povijesti – paleolitik. Zatim je također nešto veći naglasak stavljen na razdoblje neolitika, koje se smatra velikom prekretnicom kada je u pitanju društveni položaj žene, a u nešto manjoj mjeri zastupljeno je metalno doba, budući da se smatra da je u njemu došlo samo do učvršćenja procesa započetih u prethodnom razdoblju.

Osim u užem smislu historiografskih djela, korištena su i ona koja temi prilaze interdisciplinarno, integrirajući znanstvene spoznaje s područja filozofije, sociologije, antropologije, etnologije, psihologije, biologije itd. Pri tome značajnije treba istaknuti Yuvala Noaha Harrarija i Iana Morrisa, čija djela predstavljaju izvrsnu sintezu svih suvremenijih

interdisciplinarnih saznanja koja povijest ljudskog društva gledaju iz nešto šire perspektive, a u tom smislu za rad su važna i djela Tomislava Markusa, koja humanistički pristup proučavanju povijesti komplementiraju ekološko-biološkim. Za razdoblje metalnog doba i položaja žene nezaobilazni su autori Betina Arnold i Hrvoje Potrebica, dok su to za pitanje tzv. neolitičke revolucije važni Rajna Šošić Klindžić te Lydia Sklevicky.

1. Ideja o prapovijesnom matrijarhatu

Problem s proučavanjem bilo kojeg segmenta povijesti jest projiciranje vrijednosti iz vremena proučavanja na vrijeme koje se proučava. Tako su i žene prapovijesti prvotno smatrane suprugama, majkama i slugama podložnim muškom autoritetu. Mnogi autori smatraju da je takva predodžba nastala unutar historiografskog djelovanja više klase kasnog 18. i 19. stoljeća, tj. projekcijom njihovog (patrijarhalnog) društvenog modela na prapovijesno doba, pa su moć, bogatstvo i autoritet vezani isključivo uz mušku sferu društva.¹ S druge strane imamo projiciranje zahtjeva suvremenog ženskog pokreta na razdoblje prapovijesti i rane antike, što je rezultiralo popularizacijom mita o prapovijesnom matrijarhatu.² U kontekstu suvremene znanosti ideja matrijarhata pojavljuje u 19. stoljeću i zadržava se, u različitim interpretacijskim okvirima (od apologije rigidnog patrijarhata do krajnjih feminističkih pozicija), sve do danas.³

O ideji ravnopravnosti žena unutar društva piše već francuski jezuit i misionar Joseph-Francois Lafitau 1724. godine. On je proučavajući društva sjevernoameričkih plemena Irokeza i Hurona te maloazijskih antičkih Likijaca došao do zaključka da su i starosjedilačka grčka plemena njegovala „vladavinu žena“ do provale patrijarhalnih Indoeuroljana: *On ju je nazvao 'ginekokracija', vladavina žena, iako se po opisu jasno vidi da se radilo o matrilinearno i matrilokalno organiziranom društvenom uređenju, u kojem su žene imale velik ugled, ali su stvarnu vlast već prema sposobnosti dijelile s muškarcima, dakle radilo se o matrizmu.* Hegel i Kant također su govorili o matrističkim društvima Sjeverne Amerike i Afrike.⁴

Lydia Sklevicky ideju matrijarhata od samog njegovog nastanka smatra nečim što se nalazi na tromeđi mitologije, ideologije i utopije. Ideju matrijarhata kao idealtipske suprotnosti patrijarhatu, odnosno vladavini žena nad muškarcima, iznio je Johann Jakob Bachofen 1861. godine u djelu „Materinsko pravo“. Nju su u takvom shvaćanju s vremenom prihvatile razne discipline i pokreti, ali nije predugo vremena prošlo prije nego što su uočene njezine manjkavosti. Sklevicky predstavlja nekoliko djela koje kritički ili afirmativno pristupaju Bachofenovoj ideji matrijarhata. Prvo je takvo djelo rasprava Uwea Wesela s podnaslovom „O Bachofenovom 'Materinskom pravu' i položaju žena u ranim društvima prije nastanka državne

¹ Anita Pinagli, *High status women or ritualists? Alternative female gender roles for women who lived in Early Iron Age societies in North East Italy*, <http://www.archeofriuli.it/wp-content/uploads/2016/11/high%20status%20women%20or%20ritualists,%20anita%20pinagli.pdf> (pristup: 7.8.2019.), 2.

² Pauline Schmitt Pantel, *A history of women in the West: From ancient goddesses to Christian saints* (London, 2000), 448.

³ Rajna Šošić Klindžić, *Uvod u teorijsku arheologiju – stvaraoci i pravci u 20. stoljeću*, (Zagreb, 2016), 154.

⁴ Stanislav Feldman, *Sudbina Evinih kćeri: ženska povijest patrijarhata* (Zagreb, 2012), 15-16.

vlasti“. Osim kritike, Wesel iznosi i vlastiti teorijski model o prelasku s matrifokalnog na patrijarhalni društveni model, a to čini s dva gledišta: historiografskog i etnološkog. Bachofenova ideja u suštini zapravo i nije bila potpuno nova, on je preuzima iz izvještaja o „ginekokraciji“ grčkih povjesničara iz razdoblja prije nove ere (Herodot, Heraklid Pontijski, Nimfis), koja je navodno postojala u davnoj predantičkoj povijesti.⁵ Najveći utjecaj na njegovu predodžbu vjerojatno je imala Plutarhova interpretacija egipatskog mita o Ozirisu i Izidi iz 120. godine.⁶ Bachofenova teorija, ili bar njezini elementi, imala je velik odjek među njegovim suvremenicima, ali i kasnijim znanstvenicima i umjetnicima različitih profila. Sklevicky navodi neke: Morgan, Engels, Mann, Rilke, Benjamin, Freud, Reich, Fromm, Horkheimer, Lukacs te brojne feminističke autorice. Međutim, njegova ideja imala je i brojne kritičare kada je riječ o historiografima i etnologima. Etnologija je u početku pokazala određenu naklonjenost, ali nepostojanje empirijske potvrde za njegove tvrdnje odagnalo je tu prvotnu naklonost, budući da je i u pronađenim suvremenim matrilinearnim društvima muškarac u konačnici imao prevlast. Što se tiče afirmacije Bachofena u historiografiji, ona je najizraženija u marksističkoj literaturi socijalističkih zemalja. Wesel upozorava na nediferenciranost pojma materinskog prava:

1) kod Bachofena to je sinonim za ginekoraciju;

2) upotrebljava se u smislu matrilinearnosti kao suprotnosti patrilinearnosti a da se ničim ne upućuje na dominaciju žena;

3) javlja se i kao mješovit pojam, naročito u arheologiji i povijesti starog vijeka.

Wesel pojmove matrilinearnosti i patrilinearnosti, matrilokalnosti i patrilokalnosti smatra znanstveno dovoljno preciziranim i definiranim, a za materinsko pravo/ginekokraciju/matrijarhat predlaže pojam matrifokalnost, koji bi se kao takav odnosio na matricentrično društvo.⁷

U kritičkom preispitivanju Bachofenovih tvrdnji Wesel zaključuje da Bachofen neispravno interpretira antički pojam ginekokracije, a samim tim i antičke izvore koji taj pojam koriste. On je naime imao negativnu konotaciju i značenje koje je izražavalo strah da žene ne naruše muški poredak svijeta. Bachofen je svladavanje matrijarhata i uspostavu patrijarhata tumačio kao viši stupanj društvenog razvoja, čime je legitimirao društveni poredak svoga vremena, ali je samom tvrdnjom da patrijarhat nije jedino moguće uređenje otvorio put njegovu propitivanju i

⁵ Sklevicky, Isto, 163-164.

⁶ Schmitt Pantel, Isto, 450.

⁷ Sklevicky, Isto, 164.

istraživanju drugačijih obiteljskih i društvenih uređenja.⁸ Bachofen je društva u kojima je zabilježena matrilinarnost ili matrilokalnost smatrao „ginekokracijama“, mada je s današnje točke gledišta jasno da u njima žene nisu imale apsolutnu moć. Iako su uživale viši status u odnosu na patrijarhalna društva, na čelu plemena bio je muškarac. Što se tiče ranije spomenutog Bachofenovog koncepta o prelasku na viši stadij razvoja čovječanstva, on ga vidi na sljedeći način:

1. materijalni, s vladavinom žena i neregularnim spolnim odnosima;

2. materijalni, s vladavinom žena i regularnim spolnim odnosima, dakle oboje ginekokracija, tj. matrijarhat;

3. duhovni, s vladavinom muškaraca, dakle patrijarhat.

U takvom viđenju povijesti, koja se kreće od ženske materijalnosti i nagonskog prema čistoj muškoj duhovnosti, javljaju se i tri sukladne inačice ženske prirode:

1. heterizam, koji predstavlja izopačenu, nekontroliranu suprotnost prirodnoj određenosti žene da se brine za obitelj i domaćinstvo te da bude podložna muškarcu;

2. amazonstvo, ratničko, borbeno otuđenje od pokorne ženske prirode;

3. majčinstvo u braku, koje je izraz prave ženske životne zadaće, njezina prava prirodna sudbina.⁹

Takvo promatranje linearnog društvenog razvoja od jednostavnog i primitivnog prema složenom i razvijenom rezultat je utjecaja evolucionističkih koncepata 19. stoljeća.¹⁰ Kod Bachofena to se manifestira kao svojevrsni etnološki evolucionizam istovremeno uparen s cikličkim modelom: *određena društva degradiraju od višeg prema nižem stupnju*. Također je vrlo vjerojatan Hegelov utjecaj vidljiv u sukobu teze i antiteze, principa muškosti protiv principa ženskosti, ali i *prirode protiv kulture, materije protiv duha, zemlje (ili mjeseca) protiv sunca, tame protiv svjetlosti, sjevera protiv zapada, Afrodite protiv Apolona, lijevog protiv desnog, smrti protiv života itd.*¹¹

U etnološkoj kritici Bachofenovih ideja Wesel istražuje položaj žene u društvima ratara i stočara. U takvim društvima on uočava svojevrsnu ravnotežu moći, pri čemu visok položaj žene nije za

⁸ Sklevicky, Isto, 165.

⁹ Feldman, Isto, 16-17.

¹⁰ Šošić Klindžić, Isto, 160.

¹¹ Schmitt Pantel, Isto, 456.

sobom automatski povlačio nizak položaj muškarca, kao u patrilinearnim/patrilokalnim društvima. Takvo (matrilokalno i matrilinarno) društveno uređenje pripisuje motičkoj zemljoradnji i kolektivnom radu žena. Poliginiju smatra presudnim elementom u svođenju žene na pasivni objekt razmjene. Ono gdje Bachofen griješi pri proglašenju određenih društava ginekokratskim jest to da u tim društvima zapravo ne postoji vlast kao takva. Wesel nadalje kritizira Levi-Strausovu pretjeranu teoriju o razmjeni žena, Engelsovo i Morganovo inzistiranje na čvrstoj vezi između privatnog vlasništva i nastanka patrijarhalne porodice.¹² Bachofenova ideja matrijarhata otvorila je u znanstvenoj zajednici raspravu o tome je li „ginekokracija“ (ili bilo kakav oblik društvenog uređenja u kojem žena ima visok status u odnosu na patrijarhat) ikada postojao ili je patrijarhat konstanta ljudskog društva od njegovih samih početaka.¹³

¹² Sklevicky, Isto, 164-165.

¹³ Feldman, Isto, 20.

2. Problem rekonstruiranja rodnih uloga u prapovijesti

2.2. Pitanje odnosa roda i spola u arheologiji

Ideja o mogućem postojanju matrijarhata dovela je u pitanje postojeći sustav vrijednosti, naročito po pitanju razlika između žena i muškaraca te otvorila golemo pitanje: što je u povijesti ljudskog društva i pojedinčevog identiteta prirodno (biološki uvjetovano), a što konstruirano (društveno uvjetovano). S vremenom su se u društvenim znanostima isprofilirale tri temeljne struje:

- 1) Teorije prirodnih razlika – drže da su razlike između muškarca i žene biološki su uvjetovane.
- 2) Teorije rodne socijalizacije – smatraju da postoje biološke razlike između muškaraca i žena, ali razlike su dijelom i rezultat uvjeta socijalizacije.
- 3) Teorije konstrukcije roda i spola – i spol i rod u potpunosti se smatraju društvenim konstruktima.

Pojmom spola sociolozi označavaju biološke, odnosno anatomske i fiziološke razlike između muškog i ženskog tijela, a pojmom roda psihičke, kulturološke i društvene razlike između muškaraca i žena: *rod je povezan s društveno konstruiranim pojmovima muškosti i ženskosti; on nije nužno izravni proizvod pojedinčeva biološkog spola.*¹⁴

2.2.1. Teorije prirodnih razlika

Teorije o prirodnim razlikama između muškaraca i žena počivaju na pretpostavci da određene razlike na biološkoj razini, poput različitog hormonskog profila, različitih kromosoma, veličine mozga i drugih genetskih razlika rezultiraju i razlikama u društvenim ulogama žena i muškaraca: *...u gotovo svim kulturama muškarci, a ne žene, sudjeluju u lovu i ratu. To, tvrde oni, sigurno pokazuje da muškarci imaju biološku sklonost prema agresivnosti, koje žene nemaju. Mnogi istraživači to ne smatraju argumentom. Razina agresivnosti muškaraca, kažu oni, znatno varira među različitim kulturama, a od žena se očekuje da budu pasivnije i nježnije u nekim kulturama, dok u drugima to nije zahtjev. Prema Giddensu, taj skup teorija u većoj mjeri oslanja se na usporedbu sa životinjskim ponašanjem, a manje na antropološke i na povijesne dokaze. Giddens smatra da čak i ako je neka pojava univerzalna, ne znači da nije društveno uvjetovana, ali i da se biološki faktori u oblikovanju ljudskog ponašanja ne trebaju u potpunosti odbaciti.*¹⁵

¹⁴ Anthony Giddens, *Sociologija*, (Zagreb, 2007), 107.

¹⁵ Giddens, Isto, 107.

2.2.2. Teorije rodne socijalizacije

Teorije rodne socijalizacije polaze od temeljne pretpostavke da su spol i rod odvojene kategorije, a da je rod rezultat okoline u kojoj se pojedinac razvija. Ta sredina pojedincu propisuje određeni skup normi kojih se on mora držati s obzirom na svoj spol, pa tako ljudi na neki način uče svoje „spolne uloge“. Međutim, i teorije rodne socijalizacije imaju svoje manjkavosti: *Mnogi autori tvrde da socijalizacija rodova nije po sebi proces koji se ostvaruje bez poteškoća; različiti 'agensi' poput obitelji, škole i generacijskih skupina mogu se međusobno razilaziti. Dapače, teorije socijalizacije zanemaruju sposobnost pojedinaca da odbace ili modificiraju društvena očekivanja povezana sa spolnim ulogama.* Giddens dalje navodi da, unatoč tome, velik broj studija pokazuje da rodni identiteti u izvjesnoj mjeri jesu rezultat društvenog oblikovanja.¹⁶

2.2.3. Teorije konstrukcije roda i spola

Teorije konstrukcije roda i spola tvrde da nije samo rod oblikovan kulturom, nego i sam spol. Naime, ljudi različitim praksama mogu utjecati na svoje tijelo (vježbanjem, dijetom, „piercingom“, modnim stilom, plastičnom operacijom, promjenom spola), pa u tom smislu ove teorije smatraju da je i spol, tj. ljudsko tijelo, podložno utjecajima društvenog normiranja: *Rodni identiteti se pojavljuju, tvrde oni, u odnosu prema opaženim spolnim razlikama u društvu i pomažu oblikovati te razlike. Primjerice, društvo u kojem se muškost karakterizira 'fizičkom snagom' i grubim ponašanjem ohrabrit će muškarce da kultiviraju specifičnu sliku tijela i skup ponašanja.*¹⁷

2.2.4. Rod, spol i arheološka interpretacija

Čini se da je u razdoblju kognitivne revolucije „Homo sapiens sapiens“ stekao (ili u puno većoj mjeri razvio) jednu sposobnost koju drugi pripadnici ljudske vrste¹⁸ nisu – organiziranje na temelju mita. Ono omogućava da se velik broj „Homo sapiensa sapiensa“ organizira oko zajedničkog mita i ne samo to, nego da zahvaljujući različitim mitovima društveno ponašanje brzo organizira i reorganizira, ovisno o okolnostima. Ta je sposobnost otvorila put kulturnoj evoluciji čovjeka i djelomičnom zaobilazanju genetske evolucije. Kod najbližih majmunskih rođaka ne nalazimo tu sposobnost: *Tako primjerice obične čimpanze posjeduju genetsku sklonost k životu u hijerarhijskim skupinama na čelu s alfa-mužjakom. Pripadnici njima srodne vrste bonobo obično žive u egalitarnijim skupinama kojom dominiraju ženski savezi. Ženke običnih čimpanza ne mogu, međutim, naučiti ponešto od svojih rodica bonobljanki i dići feminističku*

¹⁶ Giddens, Isto, 108.

¹⁷ Giddens, Isto, 109-112.

¹⁸ Misli se na hominidske rođake „Homo sapiensa“.

revoluciju. I mužjaci se čimpanza ne mogu skupiti u konstituantu, pa ukinuti položaj alfa-mužjaka i proglasiti da se od sada pa nadalje sve čimpanze moraju tretirati jednako. Od „Homo erectusa“ pa nadalje, ljudski alati bili su gotovo dva milijuna godina nepromijenjeni. Tek kognitivne sposobnosti „Homo sapiensa sapiensa“ omogućuju drastično ubrzanje u razvoju alata. Dakle cijeli ljudski razvoj do tog trenutka bio je rezultat pritiska prirodne okoline i spore genetske evolucije, a nakon toga nevjerojatne brzine i elastičnosti one kulturne: *Drugim riječima, dok su obrasci ponašanja pradrevnih ljudi ostali nepomični desecima tisuća godina, sapiens je mogao preobražavati svoje društvene strukture, narav međuljudskih odnosa i gospodarsku djelatnost, baš kao i mnoštvo drugih oblika ponašanja, u roku od tek nekoliko desetljeća.*¹⁹ Kulturna evolucija proizašla iz kognitivne revolucije ipak ne može u potpunosti zaobići biološke zakone, koji sasvim sigurno imaju utjecaj na oblikovanje ljudskih društava. Harrari taj odnos biologije i povijesti sažima u tri pravila:

1) *Biologija postavlja osnovne parametre ponašanja i sposobnosti 'Homo sapiensa'. Čitava se povijest odvija unutar granica te biološke arene.*

2) *Ta je arena, međutim, izvanredno velika, pa sapiensu dopušta igranje izvanredno raznovrsnih igara. Zahvaljujući svojoj sposobnosti izmišljanja fikcije, sapiens stvara sve zamršenije igre, koje onda svaki novi naraštaj dalje razvija i elaborira.*

3) *Sukladno tome, da bismo shvatili kako se sapiens ponaša, mi moramo opisati povijesnu evoluciju njegova djelovanja. Kad bismo se pozivali samo na naša biološka ograničenja, bili bismo nalik na sportskog radijskog reportera koji, prateći svjetsko nogometno prvenstvo, svojim slušateljima nudi podroban opis igrališta, no pritom šuti o svemu što rade igrači.*²⁰

Za proučavanje navedene problematike Spector i Whelan razvili su set kategorija rodni označitelja, koji mogu biti primijenjeni interkulturalno, ali koji istovremeno obznanjaju kompleksnost roda kao višedimenzionalnog društvenog fenomena načinjenog od nekoliko komponenti:

1) Rodni identitet – odnosi se na individuin osjećaj vezan uz to smatra li se ženom ili muškarcem (ili nečim trećim).

2) Rodna uloga – odnosi se na ono što muškarac i žena uistinu rade – obrasce aktivnosti, društvene odnose i ponašanja u specifičnim kulturalnim okolnostima/uvjetima.

¹⁹ Yuval Noah Harrari, *Sapiens: kratka povijest čovječanstva*, (Zagreb, 2015), 45-47.

²⁰ Harrari, Isto, 50-51.

3) Rodna atribucija/karakterizacija – odnosi se na biološke, društvene i/ili materijalne kriterije koje ljudi određene društvene skupine koriste za identifikaciju drugih kao muških, ženskih ili bilo kojih drugih kulturalno definiranih rodni kategorija. Može, ali i ne mora odgovarati individuinoj rodnoj samopercepciji.

4) Rodna ideologija – obuhvaća značenja muškarca, žene, muževnosti, ženstvenosti, spola i reprodukcije u određenoj kulturi. Uključuje zabrane i sankcije za prikladno muško ili žensko ponašanje ili kulturalne racionalizacije i objašnjenja za društvene i političke odnose između muškaraca i žena. Rodna uloga i atribucija imaju korelate u materijalnoj kulturi u gotovo svakom društvu o kojem imamo sačuvane etnografske podatke. Takve kategorije ili informacije trebalo bi biti moguće arheološki rekonstruirati u kulturama koje ih izražavaju u pogrebnim razlikama. Svaka značajnija promjena u rodni (pod)sustavima trebala bi se odraziti na druge sustave (npr. materijalnu kulturu).²¹

²¹ Bettina Arnold, „Honorary males or women of substance? Gender, status, and power in Iron-Age Europe“, *Journal of European Archaeology Archive* (1995), 153.

3. Žene u prapovijesti

3.1. Žene u paleolitiku - primati, hominidi i prvi ljudi

Kada govorimo o ženama u paleolitiku, govorimo o ženama u društvima na lovačko-sakupljačkom stupnju razvoja. Lovačko-sakupljačka društva možemo definirati kao društva koja se bave *lovom divljih životinja, sakupljanjem divljih biljaka/plodova i ribolovom, bez da domesticiraju biljke ili životinje, osim psa*. Sažeto, moglo bi se reći da je riječ o društvima koja *ne prakticiraju svjesnu izmjenu genetskog bazena resursa koje eksploatiraju*. Kategorija lovaca-sakupljača nije potpuno čvrsta i postoji u spektru te kombinacijama s poljoprivredom ili čak korištenjem fosilnih goriva, ali antropolozi je u konačnici smatraju dovoljno čvrstom kategorijom.²²

Postavlja se pitanje kako se, kada i u kojoj mjeri životinjsko ponašanje pretvara u društveno ponašanje. Transformacija rodbinske skupine u egzogamne svojte unutar plemena, instinkata i navika spolnog općenja u krivnjom i društvenom osudom upravljanim ponašanjem, morao je biti proces dugog trajanja i bilo bi nemoguće odrediti točan trenutak u vremenu kada je ona stupila na snagu: *Ni u jednom času vremena, čak ako dopustimo da takav čas obuhvati nekoliko tisućljeća, nije bilo moguće reći: 'To od ovog trenutka više nije životinjska obitelj ili horda, nego je to društvena zajednica; to više nije parenje, nego brak; to više nisu mužjak i ženka, nego muž i žena*.²³ U pogledu toga prijelaza povjesničari i arheolozi trebaju pomoć bioloških istraživanja, u suprotnom stvar ostaje na razini spekuliranja. Govori se i svojevrsnom „stupnjevanju čovječnosti“: *Prijelaz od životinje do čovjeka izmiče, doduše, čvrstom zahvatu jednako tako kao i – mnogo puta postulirani – stupanj na kojem se upotrebljavalo jednostavnije oruđe, na kojem je privreda bila sakupljačka, bez pravog lova, i nije bilo podjele rada među spolovima, ni udruživanja u obliku obitelji; ali to još ne isključuje pitanje, nije li nužno prijelaznim područjem do potpune ljudskosti smatrati i čitav golemi vremenski raspon što je ovdje skiciran: iz izrazitog prijeloma koji se ocrtava oko početka mlađeg paleolitika zacijelo samo pojedinci izvlače zaključak da sva bića koja su to prijelomu prethodila valja smatrati ne-ljudskim bićima; većinom se ona ipak uzimaju kao ljudi koji u ovom ili onom smislu to još nisu u potpunosti*.²⁴ Ali problematičan je i sam koncept da se čovjek u nekom trenutku potpuno odvaja od prirode. Tomislav Markus smatra da je opća karakteristika većine suvremene historiografije (i humanistike općenito) zanemarivanje važnosti ekologije i evolucije u oblikovanju ljudskog

²² Ian Morris, *Foragers, Farmers, and Fossil Fuels: How Human Values Evolve*, (New Jersey, 2015), 58-59.

²³ Jacquetta Hawkes, *Prehistorija*, (Zagreb, 1966), 137.

²⁴ Skupina autora, *Povijest svijeta*, (Split, 2005), 68.

ponašanja u svim povijesnim razdobljima te kritizira promatranje čovjeka neovisno od navedenih faktora i predlaže njegovo promatranje u evolucijski dubokom vremenu.²⁵ S druge strane smatra i da je humanistička kritika natjerala evolucijske teoretičare da poboljšaju svoje teorije i da uzmu u obzir povijesne promjene i kulturni diverzitet te da bi međusobno uvažavanje dvaju pristupa iznjedrilo konstruktivniji i potpuniji model.²⁶

Prije otprilike osamdeset pet milijuna godina pojavljuju se prvi primati. U većini slučajeva mušjaci su poliginični, ženke traže izvan matične skupine, a narav seksualnosti je takva da *njihova seksualnost iskazuje zaštitnički odnos ili odnos dominacije, a spolni je čin prigoda za pomirenje poslije sukoba, za traženje naklonosti, za proslavu ponovno uspostavljenoga mira između dviju zajednica.*²⁷ Veliki majmuni (npr. gorile, čimpanze) žive u manjim skupinama od dvanaest do dvadeset jedinki, ali u iznimnim situacijama mogu formirati i veće zajednice, kojima dominira mužjak: *Čini se da skupinom vlada u stanovitom opsegu jedan ili više snažnih odraslih mužjaka; ali u isto vrijeme formiraju ženke sa svojim mladima razne starosti vlastitu družinu unutar skupine i provode velik dio svoga vremena odijeljeno od mužjaka.* Dugo uvriježeno vjerovanje u monogamiju velikih majmuna opovrgnuto je, budući da dominantni mušjaci obično polažu pravu na nekoliko ili čak sve ženke čopora.²⁸ Novopridošli pavijani neke skupine odmah štite mladunčad neke ženke kako bi pridobili njezinu naklonost, ženke čimpanzi teže sparivanju s dominantnim mužjakom, a kod čimpanzi postoje slučajevi i poliginije i monogamije, kod gibona i orangutana također.²⁹ Zanimljiv je i slučaj bonobo majmuna (patuljastih čimpanzi) koje su izgledom slične običnim čimpanzama, ali ponašanjem vrlo različite: *To je jedina životinjska vrsta koja, osim ljudske vrste, vodi ljubav licem u lice. Ti se majmuni također ljube u usta uz uvlačenje jezika, uzajamno trljaju genitalne zone, po dvoje ili više, na trbuhu ili na leđima, rukom ili oralno, na tlu, drveću, ležeći i stojeći. Ženka bonoboa postaje plodna oko 13. ili 14. godine. Trudnoća traje oko sedam i pol mjeseci i prosječno može roditi jednom svakih pet godina. Kopulacija traje otprilike petnaest sekundi. Mušjaci bonoboa mogu kopulirati šest puta dnevno, naspram samo jednom kod čimpanza. Ženka se može odbiti pariti s nekim mužjakom ili može razmijeniti seksualne aktivnosti za neku uslugu. Primjerice, događa se da popusti mužjaku kako bi mu uzela hranu, a potom odmah ode. Spolna aktivnost između braće i sestara vrlo je*

²⁵ Tomislav Markus, „Historija vs bio-ekologija: Od ljudskog egzempcionalizma do dubokog evolucijskog vremena“, *Povijesni prilozi* (2007)

²⁶ Tomislav Markus, *Darwinizam i povijest: relevantnost evolucijske biologije za proučavanje društvene makrodinamike i ljudskog ponašanja*, <http://www.isp.hr/~tmarkus/DARWINIZAM.pdf> (pristup: 29.1.2019.), 98.

²⁷ Jacques Attali, *Ljubavi : povijest muško-ženskih odnosa*, (Zagreb, 2012), 24.

²⁸ Hawkes, Isto, 135.

²⁹ Attali, Isto, 24.

rijetka, kao i između očeva i kćeri. Nikada nije primijećen nikakav spolni odnos između majke i sina. Bonoboi žive u zajednicama više mužjaka i više ženki. Mužjaci cijeli život ostaju u rodnoj skupini, dok se ženke u pubertetu rasprše i pridružuju drugim mužjacima koji nadziru teritorij u kojemu će ženke živjeti s mladuncima. Poput obične čimpanze, i bonobo dijeli 99 % gena s ljudima te je jedini majmun kojemu je kut rodnice istovjetan onomu kod ljudskih žena. Attali smatra da je spolnost i društvena organizacija bonoboa slična onoj prvih ljudi.³⁰ No genetska bliskost ne mora značiti nužno i slično ponašanje, jer je ponašanje rezultat pritiska različitih ekoloških uvjeta, pa tako i genetski nebliske vrste mogu dijeliti slične seksualne odlike. U tom smislu ljudi su primjerice sličniji pticama. Zato ne treba isključiti ni mogućnost da je ljudska tendencija formiranju monogamnih zajednica, s povremenim vanbračnim izletima, rezultat, barem djelomično, evolucijski oblikovane bioprogramatike.³¹ Naravno, uspoređivanje s drugim životinjskim vrstama treba uzeti u obzir, ali treba biti krajnje oprezan: *Kod većine primatologa dominira uvjerenje da su suvremene čimpanze živi fosili, koji nam mogu nešto reći o našem porijeklu, tj. o posljednjem zajedničkom pretku hominida i čimpanza prije cca šest milijuna godina. Prema onome što znamo o ljudskoj povijesti nema nikakvog razloga smatrati da se preci današnjih čimpanza, bonobo i gorila nisu ništa promijenili zadnjih nekoliko milijuna godina. Dapače, vrlo je vjerojatno da su izgledali bitno različiti od njihovih suvremenih potomaka. No, o tome ionako ne znamo ništa, zbog potpunog manjka fosilnih ostataka. Još je veći problem smatrati da je zajednički predak bonobo, čimpanza i ljudi bio nalik današnjim čimpanzama (ili možda bonobo?). Tu su otvorena vrata svakovrsnim spekulacijama i greškama, posebno tendenciji da se određene ljudske pojave, poput rata, prenose na čimpanze i zajedničkog pretka, i zatim se naknadno pripisuju ljudskoj prirodi.*³²

Primati nazvani Toumai (s područja današnjeg Čada) i Orronin (današnja Kenija) prije 7 milijuna godina počeli su u Africi uspravno hodati. Dva milijuna godina poslije u južnoj i istočnoj Africi pojavljuje se australopitek, a tri milijuna godina poslije još uspravniji „Homo habilis“ i „Homo rudolfensis“. Teško je bilo što reći o odnosu među spolovima: *Možemo samo pretpostaviti da odnosi evoluiraju s veličinom.*³³ Uspravan hod povećao je smrtnost žena pri porodu, jer je anatomska prilagodba koja ga je omogućila nužno dovela do sužavanja bokova i posljedično rodnog kanala, a istovremeno je novorođenčadi rastao obujam glave zbog povećanja obujma mozga. Evolucijska prilagodba dalje je išla u smjeru sve ranijeg poroda: *Žene koje su rađale*

³⁰ Attali, Isto, 24-27.

³¹ Markus, Isto, 97.

³² Markus, Isto, 98.

³³ Attali, Isto, 30.

ranije, dok su djetetu i mozak i glava bili još manji i podatniji, prolazile su bolje i nastavljale živjeti donoseći na svijet više djece. Prirodni je odabir stoga bio skloniji ranijem rađanju. Ljudska mladunčad je zbog toga vrlo osjetljiva u odnosu na druge životinjske vrste te njihovo uspješno hranjenje i odgajanje do odrasle dobi zahtijeva snažno povezane i kompleksne društvene odnose.³⁴ Pojava „Homo ergastera“ prije dva milijuna godina donosi sve složeniju seksualnost i društvene odnose, a smatra se da se s njim javlja i neki oblik ranog govora te prenošenje znanja s jednog naraštaja na drugi te da se društvena organizacija prilagođava toj svrsi.³⁵ Milijun godina nakon „Homo ergastera“ pojavljuje se „Homo erectus“, a nakon toga pojavljuju se „Homo sapiens“ i „Homo heidelbergensis“: *...još uspravniji, mozak im je još obimniji, a društvena organizacija, jezici i ljubavni odnosi vjerojatno su još sofisticiraniji.* Čini se da je razvoj seksualnosti u uskoj povezanosti s rastom cerebralnog korteksa, a pored fizičke zaštite, važnost prenošenja znanja ima sve veću ulogu u oblikovanju odnosa među spolovima.³⁶ „Homo sapiens“ prije 300 000 godina evoluirao prema „Homo neanderthalensisu“, koji nešto trajnije nastanjuje špilje i pokazuje prve znakove duhovnosti. Attali smatra da već u tom vremenu „Homo sapiens“ uočava uzročno-posljedičnu vezu između spolnog čina i začeca i da ta činjenica muškarcu daje značajniju društvenu ulogu. Sjedilački način života čini se donosi povećanu ritualizaciju seksualnosti i pojavu različitih regulacija po tom pitanju.³⁷

Attali smatra da ne dolazi do miješanja među hominidima, mada to ne isključuje u potpunosti.³⁸ Neki pak smatraju pogrešnim divergenciju hominida promatrati linearnim procesom ili grananjem, naprotiv, za taj je proces hibridizacija bila gotovo pravilo te ključna za pojavu suvremenog čovjeka.³⁹ Slično tvrdi i Harrari: *Taj linearni model stvara lažni dojam da je u svakom danom trenutku na zemlji živjela samo jedna vrsta ljudi, te da su ranije vrste tek stariji modeli nas samih. Istina je, međutim, da je od prije otprilike 2 milijuna godina pa sve do prije otprilike 10 000, svijet bio domom, i to istodobno, nekim ljudskim vrstama.*⁴⁰

Iz prethodećih pripadnika roda „Homo“ prije otprilike između 50 000 i 200 000 godina razvija se na rubovima prašuma središnje Afrike „Homo sapiens“. Čak 90 % povijesti većina pripadnika „Homo sapiens sapiensa“ bavila se sakupljanjem plodova (i lovom), a neki se i dan danas tim

³⁴ Harrari, Isto, 20-21.

³⁵ Attali, Isto, 30.

³⁶ Attali, Isto, 30.

³⁷ Attali, Isto, 31-33.

³⁸ Attali, Isto, 30.

³⁹ Skupina autora, „The Hybrid Origin of “Modern” Humans“, *Evolutionary Biology*, (2015), 8.

⁴⁰ Harrari, Isto, 18.

bave.⁴¹ Od svoje pojave genetski je praktički nepromijenjen do danas. Kao takav od velikih majmuna razlikuje se u nekoliko stvari: *Fiziološki se koitus 'Homo sapiens sapiensa' uopće ne razlikuje od parenja velikih majmuna, osim što žena, čak i kad je trudna, stoji uspravno, zbog čega je trudnoća mnogo mukotrpnija nego kod antropoidne ženke pa je i smrtnost žena veća. Usto su žene jedine ženke sisavaca kod kojih se ovulacija ne iskazuje vizualno. Izljev krvi iz uterusa događa se dva tjedna nakon ovulacije, odnosno u trenutku kad je manje fertilna, a ne u trenutku kad je to najviše, kao kod svih ostalih primata. Zato što stavljaju naglasak na mentalno erotsko uzbuđenje, a ne na mehaničko, navedene razlike mijenjaju strukturu ljudskog mozga, ne samo ljudske vrste, nego i spolova unutar nje: Naime područja jezika podijeljena su kod žena u dvije polovice mozga, dok su kod muškarca koncentrirana u lijevoj hemisferi. Muškarci pak imaju bolji vizualni kapacitet, bolji smisao za orijentaciju i bolje sposobnosti apstrakcije. Žene odlikuju veće jezične sposobnosti i bolje pamćenje, uključujući i negativne događaje. Također imaju veće sposobnosti prilagodbe, što im omogućava izbjegavanje brojnih genetskih bolesti...*⁴²

Prije 30 000 godina „Homo sapiens“ ostaje jedina preživjela vrsta hominida, njegova zajednica širi se sve više, a Attali smatra da u početku vladaju žene, dok muškarci prenose tehnička znanja i štite djecu. Kasnije muškarci preuzimaju vlast i razmjenjuju žene među zajednicama. Navodi i nekoliko teorija o razvoju ljubavnih zajednica ranih ljudi. Attali smatra da su rani ljudi od prethodećih primata naslijedili grupne brakove, čiji tragovi su zabilježeni i sve do danas.⁴³ Međutim, primata i čovjeka povezuje činjenica da nemaju sezonsko parenje, na spolni odnos moraju biti spremni čitavo vrijeme. To može bitno stvarati tendenciju ka čvrsto povezanim rodbinskim skupinama i u konačnici u dugom razvoju iznjedrava prevladavanje monogamije u ranom ljudskom društvu.⁴⁴

Ne može se reći da seksualni dimorfizam „Homo sapiensa“ dolazi do velikog izražaja kada ga se uspoređi s nekim drugim primatima, ali ipak između spolova postoje razlike, prije svega u veličini i snazi. Razlike u veličini i snazi te činjenica da ženina trudnoća, a zatim i podizanje djece do razine samostalnosti traju relativno dugo, dovode do pretpostavke da je lov bio djelatnost muškaraca, a sakupljanje plodova bilo je kompatibilnije s funkcijama majki. Međutim, sakupljanje plodova bilo je zapravo temelj prehrane paleolitskog čovjeka jer je lov u puno većoj mjeri ovisio o sreći i o spretnosti lovaca. Moguće je da je podjela rada već u ranom ljudskom društvu iziskivala neki oblik male društvene jezgre, koja se onda dalje povezivala u veće

⁴¹ Morris, Isto: 59-60.

⁴² Attali, Isto, 33-34.

⁴³ Attali, Isto, 34.

⁴⁴ Hawkes, Isto, 135.

nadskupine.⁴⁵ Lov na velike životinje iziskivao je društvene skupine veće od obiteljskog nukleusa, ali o točnom broju teško je govoriti. Društveni mehanizam morao je biti poprilično jednostavan u odnosu na današnji te se u njegovom opisu često koristi pojam „primitivni komunizam“. Međutim, kao i kod nekih životinja na višem stupnju razvoja, vjerojatno je postojao instinkt teritorijalnosti, hijerarhija i postojanje „dominantnog mužjaka“, odnosno vođe.⁴⁶ Većina društvenih zajednica primata strukturirana je na način da su u njima na statusno višim položajima mužjaci, ali snažna povezanost ženki i mladunčadi često je mogla imati važnu ulogu u tome da taj dio društvene zajednice, u kojem dominiraju majke, poveća svoju ulogu u cjelokupnoj zajednici.⁴⁷

U vremenu mlađeg paleolitika, pretpostavlja se, lovačke skupine nisu brojile više od šest do trideset članova, a moguće je da su bile povezane u veća plemena do tisuću ljudi. Kod suvremenih lovačkih naroda postoji, primjerice, sustav klanova. Postoje klanovi u kojima se podrijetlo izvodi od majke i pretpostavlja se da je riječ o starijem običaju te rod (gens) u kojem se porijeklo prati po očevoj liniji. Unutar njih postojala je daljnja diferencijacija s obzirom na određene funkcije članova, ali je ženidba unutar njih bila zabranjena.⁴⁸ Bleicken i ostali govore o „očinskim obiteljima“ i „majčinskim obiteljima“ te zastupaju tezu da su u paleolitiku prevladavale „očinske obitelji“, a eventualno postojanje „majčinskih obitelji“ smještaju u zajednice na isključivo sakupljačkom stupnju, gdje nije bilo lova na visoku divljač.⁴⁹

Hawkes smatra da je među paleolitskim lovcima vjerojatno postojala podjela rada prema spolovima. U takvoj podjeli žene vjerojatno nisu sudjelovale u lovu na veću divljač, nego su to činili muškarci, dok bi žene sakupljale plodove, korijenje i biljke. Takva uloga bila je kompatibilna s njihovom tjelesnom konstitucijom i ulogom majki, jer su, primjerice, plodove mogle sakupljati i s djecom u naručju ili su ih djeca mogla pratiti kada su već samostalno hodala. Također smatra da su žene bile domaćice i kuharice, a po potrebi su obrađivale i šivale krzna, kao što je to slučaj kod Eskima. Tu navodi i obradu kamena u Australiji, kojom su se bavili isključivo muškarci. Što se lova tiče, smatra da su u njemu sudjelovali svi muškarci, a kada se počelo proizvoditi sofisticiranije oružje, neki od njih bili bi izuzeti od lova i specijalizirali se za izradu.⁵⁰

⁴⁵ Skupina autora, *Povijest svijeta*, (Split, 2005), 65.

⁴⁶ Skupina autora, *Prapovijest i prve civilizacije*, (Zagreb, 2007), 100-101.

⁴⁷ Hawkes, Isto, 137.

⁴⁸ Hawkes, Isto, 142.

⁴⁹ Skupina autora, *Povijest svijeta*, 68.

⁵⁰ Hawkes, Isto, 148.

U popularnoj kulturi prevladava predodžba o „čovjeku lovcu“, ali većina kalorija dolazila je iz sakupljanja.⁵¹ Feldman tvrdi da prevladava mišljenje kako je žensko sakupljanje hrane činilo značajniji udio u prehrani paleolitskog čovjeka, a muškarčev ulov nije bio redovit ni obilan.⁵² Antropološka istraživanja lovačko-sakupljačkih društava Amerike, Azije, Afrike i Oceanije pokazala su da se lovom u njih 97 % bavili pretežno muškarci, ali lov je činio samo 20 % prehrane. Ostatak je dolazio iz sakupljačke djelatnosti žena.⁵³ Sakupljanje ženama nije oduzimalo previše vremena. Današnje lovačko-sakupljačke zajednice u pustinji Kalahari troše samo 3-6 sati dnevno na sakupljanje, a u lov idu svaki treći dan. Za pretpostaviti je da je još manje prapovijesnim ljudima bilo potrebno u plodnijim područjima.⁵⁴ Važnost ženskog sakupljanja veća je što je skupina živjela bliže ekvatoru.⁵⁵ Žene paleolitika vjerojatno nisu bez ikakvog reda sakupljale plodove, korijenje i biljke. Naime, postoje istraživanja koja su uočila da žene sakupljačice imaju vrlo sofisticirane kriterije pri kojima plodove točno određenih karakteristika namjerno ne sakupljaju kako bi oni u budućnosti donijeli nove plodove, a slična praksa zabilježena je i u lovu, gdje su muškarci svjesno na životu ostavljali ženke kako ne bi ugrozili razmnožavanje budućeg plijena. Smatra se da je takav selektivni pristup iznjedrilo ono što nazivamo protonelitičkim, a u konačnici i sam neolitički način života.⁵⁶

Žene su rađale više djece u razdobljima obilja, ranije su stupale u pubertet, dok je u razdobljima nestašice bilo obrnuto, a po potrebi regulirano i društveno propisanim mehanizmima: cjelodnevnim dojenjem do visoke dobi, apstinencijom, abortusom i infaticidom.⁵⁷ Izuzme li se visoka smrtnost u najranijim razdobljima života, žena koja bi doživjela srednje godine mogla je očekivati da će doživjeti i relativno duboku starost.⁵⁸ Teoretizira se i mogućnost da ljudi nisu bili upoznati s uzročno-posljedičnom povezanošću spolnog čina i začeca, što je moglo mistificirati ženu i njezinu sposobnost rađanja. U skladu s tom teorijom nije postojala ni monogamna nuklearna obitelj, nego su sva djeca pripadala zajednici i o njoj su se brinuli svi odrasli članovi. Budući da se u takvoj situaciji porijeklo moglo pratiti jedino po majci, društvo je bilo matrilinarno.⁵⁹ Kod skupina za koje je karakterističan totemizam postoji vjerovanje da duh totemističke životinje oplođuje ženu, što se dovodi u vezu sa strogom egzogamijom – ako su svi

⁵¹ Harrari, Isto, 62.

⁵² Feldman, Isto, 23.

⁵³ Feldman, Isto, 23.

⁵⁴ Harrari, Isto, 64.

⁵⁵ Morris, Isto, 77-78.

⁵⁶ Skupina autora, *Prapovijest i prve civilizacije*, 105-106.

⁵⁷ Harrari, Isto, 102.

⁵⁸ Harrari, Isto, 65.

⁵⁹ Feldman, Isto, 23-24.

članovi zajednice porijeklom od iste životinje, onda su u srodstvu. Osim toga, ako zaista još nije bila uočena uloga oca u činu oplodnje, jedino je praćenje po majčinoj liniji i moguće. Takva vjerovanja često su zabilježena u Australiji, gdje je s vremenom prevladao patrijarhalni ustroj, ali i dalje u nekim zajednicama postoje ostaci matrilokalnosti. Matrilokalnost je također zabilježena u mnogim zajednicama Sjeverne Amerike i Afrike, u Melaneziji, Mikroneziji i Indoneziji, a Hawkes je smatra vidljivom i u pozadini egipatskoga, homerskoga i krećanskog društva.⁶⁰

Među primitivnim narodima gotovo je univerzalna pojavnost egzogamije, a paralela se povlači s primatima i to kroz dva tumačenja. Prvo tumačenje korijen egzogamije vidi u činjenici da su mlađi primati prisiljeni, zbog dominantnih mužjaka unutar skupine, tražiti sebi ženke iz drugih skupina ili se pak drugim skupinama i priključiti, a to je u slučaju čovjeka pretočeno u običaje: *Kod ljudi postaje ta navika traženja bračnoga druga izvan svoje skupine običajem, a zatim i društvenim i moralnim zakonom, jer neodržavanje zakona vodi do grijeha i krivnje.* To tumačenje u suštini je patrijarhalno, a drugo, matrijarhalno tumačenje temelji se na poimanju da između majki i kćeri postoji neraskidiva veza, pa *sinovi onda izmiču ljubomornim i vlastoljubivim majkama ponekad samo kradomičnim posjetima mladim ženkama druge skupine, a ponekad se zajedno s njima nastanjuju pod okom punice koje je ulijevalo strahopočitanje.* Oba tumačenja Hawkes drži grubim generalizacijama, ali isto tako smatra da bi mogla sadržavati zrnca istine te navodi primjere japanskih majmuna koji ukazuju na svu moguću kompleksnost problema. U prvom primjeru vidljivo je uloga starješina među mužjacima japanskih majmuna, mlađi mužjaci traže neovisnost od njih i sa svojim ženkama formiraju podskupine te izbjegavaju starješine. U drugom primjeru navodi se mladi majmun koji preuzima vodstvo skupine jer je bio potomak vrlo ugledne majke. U trećem pak primjeru skupina nije imala muške vođe te je o statusu majki ovisio status potomaka.⁶¹

3.1.1. Vječna monogamija ili drevna komuna?

Jedan od ranijih zastupnika „vječnog patrijarhata“, Sir Henry Sumner Maine, držao je da se ljudsko društvo oduvijek sastojalo o nuklearnih obitelji s ocem na čelu te da žene nisu sudjelovale u javnom životu roda budući da su morale brinuti o djeci i zbog toga nisu bile jednako sposobne za rad, a u tom smislu status im se kasnije tek nešto poboljšao kada se počelo proizvoditi viškove jer žene tada dobivaju na važnosti budući da su rađale djecu koja su te viškove, odnosno bogatstvo, trebala naslijediti.⁶² Zagovornici „vječne monogamije“ i nuklearne

⁶⁰ Hawkes, Isto, 142-143.

⁶¹ Hawkes, Isto, 136-137.

⁶² Feldman, Isto, 20.

obitelji ne odbacuju nužno pretpostavku o egalitarnosti i komunalnosti lovačko-sakupljačkih zajednica, ali smatraju da su ta društva i dalje bila sačinjena od monogamnih obiteljskih nukleusa, čime objašnjavaju i današnju sveprisutnost nuklearne obitelji.⁶³

Drugi smjer jesu oni, poput Friedricha Engelsa i Lewisa Henrya Morgana, koji smatraju da je rano ljudsko društvo bilo matristički uređeno – muškarci i žene bili su u njemu ravnopravni kao rezultat zajedničkog svladavanja svih zahtjevnosti onodobnih životnih uvjeta.⁶⁴ Teorija postojanja „drevne komune“ tvrdi da u sakupljačkim hordama nije bilo monogamije ni nuklearne obitelji, a žene su uspostavljale seksualne odnose s velikim brojem muškaraca (ili žena), nije bio poznat koncept privatnog vlasništva ni očinstva. Muškarci nisu znali tko su njihovi potomci, pa su o svoj djeci brinuli jednako – prakticirali su kolektivno očinstvo. Društvena struktura poput te zabilježena je kod čimpanzi i babuna te u mnogim suvremenim plemenima.⁶⁵

Hawkes navodi da su grube podjele na matrijarhalno i matrilokano te patrijarhalno i patrilokalno podrijetlo društvenih odnosa ljudske vrste potpuno neprikladne. Čovjekov predak u radnu fazu ušao je već kao visokorazvijena „društvena životinja“ i upravo ga je nužnost proizašla iz usložnjavanja djelatnosti o kojima je ovisila njegova egzistencija (npr. izrada oruđa i oružja, organizirani lov i sl.) evolucijski primorala na sposobnost razvijanja kompleksnih i po potrebi varijabilnih društvenih odnosa: *osnovne zoološke zajednice ljudi koje su se formirale ranije, učvrstivši se društveno, zamrsile su i diferencirale oblike odnosa između članova ljudskog stada.* Navodi i mišljenje R.M. Berndta *da se temi o položaju žena, u bilo kojoj društvenoj zajednici, pridaje pretjerano i emocionalno neuravnoteženo značenje, pri čemu se 'jedna strana' ističe na štetu druge, pa se problem rijetko vidi u perspektivi. Urođeničke žene bile su tradicionalno u stanovitim točkama podložne muškarcima; ali je potvrđeno i obrnuto.*⁶⁶ Kuznar prenosi stajalište Radcliffe-Browna kako *definicije patrijarhata i matrijarhata sadrže logičke i empirijske propuste te da ih nije moguće primjenjivati u znanosti.*⁶⁷

O društvenoj strukturi hordi lovaca-sakupljača postoje sasvim oprečna mišljenja, postoji i mogućnost da se ona međusobno nužno ne isključuju: *Vrlo je vjerojatno da su različite horde imale različitu strukturu. Neke su možda bile hijerarhične, prepune napetosti i nasilja kao najzločestiji čopor čimpanza, dok su druge možda bile opuštene, miroljubive i lascivne kao hrpa bonoba.* U Sandžiru u Rusiji pronađeni su 30 000 godina stari grobovi lovaca na mamute, od

⁶³ Harrari, Isto, 55

⁶⁴ Feldman, Isto, 20-21.

⁶⁵ Harrari, Isto, 54-55.

⁶⁶ Hawkes, Isto, 152-153.

⁶⁷ Šošić Klindžić, Isto, 155.

kojih su neki sadržavali puno veći broj grobnih priloga, što može sugerirati postojanje hijerarhije i visokog statusa tih pokojnika unutar nje. U najmanju ruku to signalizira ponašanje koje odskače od ponašanja bilo koje životinjske vrste, čak i one bliske čovjeku.⁶⁸

3.1.2. Miroljubivo razdoblje ljudske povijesti?

I o tome jesu li lovačko-sakupljačka društva ratovala postoje sasvim oprečna mišljenja i vjerojatno su oba u krivu. Feldman, koji smatra da su sva rana ljudska društva matristički uređena, tvrdi da matrističko društvo ne poznaje nasilje, čak ni u obrambenom smislu te da je kao takvo lako palo u ruke patrijarhalnih osvajača.⁶⁹ Mindoljević o tim društvima kaže *da je to rano razdoblje ljudske civilizacije bilo blago, nježno, miroljubivo i prijateljski nastrojeno prema majkama i njihovom potomstvu.*⁷⁰ Harrari smatra da se lovačko-sakupljačka društva nekritički idealiziraju. Kod suvremenih lovaca-sakupljača nerijetko je zabilježeno napuštanje ili ubijanje starih i nemoćnih, neželjene djece ili pak religijsko ljudsko žrtvovanje, takve prakse nisu doduše nikakvo pravilo, ali su prisutne.⁷¹ Antropološki dokazi o nepostojanju ratovanja temelje se uglavnom na proučavanju suvremenih lovačko-sakupljačkih društava, a problem s njima je što su uglavnom nastanjena na izoliranim i negostoljubivim područjima u kojima je mala gustoća naseljenosti pa su mogućnosti i potreba za sukobom s drugim plemenima vrlo male. Što se tiče onih društava s područja veće gustoće naseljenosti, čije je ponašanje na vrijeme zabilježeno, poput američkih Indijanaca i australskih Aboridžina, uočeni su relativno česti konflikti. Kada je pak riječ o arheološkim nalazima koji bi mogli ukazati na ratovanje u paleolitikumu, oskudnost i priroda najranijih nalaza ne dopuštaju široku interpretaciju; tragovi nasilne smrti mogu biti rezultat kako oružja, tako i nesreće, a osoba na čijem kosturu nema vidljivih tragova nasilja mogla je umrijeti i od ozljede mekih tkiva. Kada je riječ o nalazima koji nedvosmisleno ukazuju na nasilnu smrt, oni na pojedinim nalazištima pokazuju i veći postotak nasilne smrti u odnosu na današnji svjetski prosjek. Za pretpostaviti je da su lovačko-sakupljačka društva po pitanju rata u suštini jednaka današnjim društvima – neka su nasilna, neka miroljubiva, a neka i jedno i drugo, ovisno o okolnostima.⁷² Morris čak tvrdi da je veća mogućnost da će svađa između muškarca i žene (ili bilo koja druga svađa) završiti u nasilju u lovačko-sakupljačkim zajednicama, nego u poljoprivrednim. Razlog zašto su antropolozi isprva kreirali mit o miroljubivim domorocima je u tome što najčešće nisu dovoljno vremena proveli među njima: *Ako skupina od nekoliko desetaka članova ima stopu ubojstva od 10 %, doživjet će ubojstvo otprilike svakih 25 godina; a s obzirom*

⁶⁸ Harrari, Isto, 72-73.

⁶⁹ Feldman, Isto, 26.

⁷⁰ Aleksandra Mindoljević Drakulić, *Majka, žena i majčinstvo*, (Zagreb 2014.), 2.

⁷¹ Harrari, Isto, 66-68.

⁷² Harrari, Isto, 73-75.

da antropolozi na terenu ne budu ni 25 mjeseci, rijetko će svjedočiti nasilnoj smrti. Lovci-sakupljači ne samo da će katkad tolerirati nasilje, nego će ono biti i očekivano rješenje za rješavanje konfliktnih situacija unutar same skupine.⁷³

3.1.3. Koliko egalitarizma i na kojim razinama?

Društvenu strukturu u okviru koje su egzistirale žene paleolitika teško je rekonstruirati. Hawkes iznosi problem rekonstrukcije ljudske društvene zajednice u odnosu na životinjsku obitelj, čopor ili stado. Ono što je već na prvi pogled evidentno jest to da je čovjekov razvoj u puno većoj mjeri ovisan o društvenoj zajednici nego što je to slučaj sa životinjskim vrstama, gdje se taj razvoj nešto više oslanja na prirodni instinkt. Ta prvotna društvena zajednica vjerojatno je bila uža zajednica sličnija obitelji nego proširenim oblicima društvenih struktura kakve su nam poslije poznate. Zbog nedostatka arheoloških ostataka, ali i same prirode mogućnosti njihove interpretacije, ostaju nam dvije opcije za rekonstrukciju možebitne društvene strukture paleolitika: komparacija sa životinjskim vrstama bliskim hominidima te s nama, suvremenim lovačko-sakupljačkim zajednicama.⁷⁴ Arheoloških ostataka prapovijesnih lovačko-sakupljačkih zajednica sačuvano je vrlo malo, a oni sami po sebi nisu ni bili brojni jer su ih lovačko-sakupljačke zajednice proizvodile samo onoliko koliko su ih mogli svakodnevno prenositi s obzirom na svoj nesjedilački način života, koji je zahtijevao gotovo svakodnevnu mobilnost čitave zajednice. Pitanje je koliko su onda ulogu oni imali u njihovom životu: *Razumno je stoga pretpostaviti da se veći dio njihova mentalnog, religijskog i emotivnog života odvijao bez pomoći artefakata.* Već spomenuta suvremena lovačko-sakupljačka društva mogu biti od pomoći za rekonstrukciju prapovijesnih, ali takvoj rekonstrukciji mora se pristupiti s oprezom – zbog kontakta suvremenih lovačko-sakupljačkih sa suvremenim agrarnim i industrijskim društvima, vrlo je moguće da su ona na njih imala nekakav utjecaj. Nadalje, suvremena lovačko-sakupljačka društva zadržala su se u najsurovijim geografskim predjelima, pa je upitno nude li dobar model za rekonstrukciju lovačko-sakupljačkih zajednica nekog gostoljubivijeg područja. Pored svega toga, lovačko-sakupljačka društva današnjice i nedavne prošlosti pokazuju veliku raznovrsnost: *Čas prije početka britanskog osvajanja na kontinentu je živjelo 300-700 tisuća tih lovaca-sakupljača podijeljenih u 200-600 plemena, a svako je od njih bilo dalje podijeljeno u nekoliko hordi. Svako je od tih plemena imalo vlastiti jezik, religiju, običaje i norme. Oko današnjeg Adelaida u južnoj Australiji živjelo je nekoliko patrilinearnih klanova koji su svoje porijeklo određivali po očevoj strani. Takvi su klanovi bili udruženi u plemena po strogo teritorijalnom*

⁷³ Morris, Isto, 78-81.

⁷⁴ Hawkes, Isto, 134.

ključu. Nasuprot tome, neka su plemena na sjeveru Australije veću važnost davala majčinskoj lozi, a plemenski se identitet nije određivao teritorijem nego totemom. Za pretpostaviti je da slična situacija vlada na području čitavog paleolitičkog planeta i da je ta raznovrsnost bila produkt upravo kognitivne revolucije – sposobnosti ljudskih zajednica da unatoč istom genetskom naslijeđu formiraju vrlo različite oblike jezika, kultura, normi i vrijednosnih sustava: *Sve od kognitivne revolucije, za sapiensa nikad nije postojao samo jedan prirodni način života. Postoje samo kulture između kojih možemo birati, birati iz njihove vrtoglave palete.*⁷⁵ Morris smatra da se iz te raznovrsnosti mogu razabrati temeljne crte: *Za pretpostaviti je da su tijekom nekoliko desetaka tisuća godina, kada je čitavo čovječanstvo bilo na stupnju lovaca-sakupljača, ljudi isprobali sve moguće permutacije te u konačnici društveno evoluirali k vrijednosnom ekvilibriju najkompatibilnijem materijalnoj realnosti njihovog života. Točka ravnoteže kreće se nešto drugačije od društva do društva, a geografska obilježja mjesta života objašnjavaju većinu varijacija, ali gotovo sigurno možemo identificirati ono što bi Weber nazvao idealtipski skup lovačko-sakupljačkih vrijednosti.*⁷⁶ Unatoč svim manjkavostima arheoloških izvora, etnografskih istraživanja ili izvještaja prvih pismenih društava o susretima s lovcima-sakupljačima, iz njih se daju izvesti neke opće crte o društvenoj organizaciji lovaca-sakupljača: *Mala veličina tipične skupine lovaca-sakupljača značila je da je i podjela rada unutar nje nužno jednostavna, organizirana na obiteljskoj razini u skladu s dobi i spolom. Generalno gledano, žene sakupljaju plodove i pripremaju većinu hrane, proizvode dio rukotvorina i u potpunosti na sebe preuzimaju podizanje djece. Muškarci love, proizvode većinu rukotvorina i pripremaju dio hrane. Dječaci i djevojčice pomažu u poslovima predodređenima za njihov spol.*⁷⁷ Kada je riječ o averziji prema političkoj hijerarhiji i egalitarizmu koji se često vežu uz lovačko-sakupljačka društva, važno je razlučiti koji je njihov korijen i u kojim je segmentima društvenog života egalitarizam u kojoj mjeri prisutan. Što je društvena skupina broječano manja, veći je i otpor hijerarhičnosti i veći je otpor bilo kakvom nametanju volje od strane jednog pojedinca, razrađeni su društveni mehanizmi (ismijavanje, ostracizam) koji takva ponašanja suzbijaju u korijenu, a kada dođe do povezivanja u veće skupine, razina hijerarhičnosti društva se povećava. Devetnaestostoljetna je zamisao o „primitivnom komunizmu“ prema kojoj čitava zajednica polaže zajedničko vlasništvo na predmete pogrešna: *sakupljači su vrlo osjetljivi na pitanje posjedovanja i vlasništva, pravilo je da svaki proizvedeni predmet ima svog vlasnika koji odlučuje kako će biti korišten.* Ipak, hijerarhija u materijalnom smislu nije na visokoj razini. Jedna od uspješnijih studija Ginijevo

⁷⁵ Harrari, Isto, 57-59.

⁷⁶ Morris, Isto, 81-82.

⁷⁷ Morris, Isto, 60-67.

koeficijenta⁷⁸ provedena na pet grupa sakupljača iz Afrike, Južne Amerike, Indonezije i Australije došla je do rezultata od 0,25. Razlog tomu vjerojatno leži u jednostavnoj činjenici da lovačko-sakupljački način života sam po sebi ne dopušta akumulaciju dobara jer bi to bilo nepraktično i besmisleno zbog čestog seljenja – čak štoviše, opasno u egzistencijalnom smislu. Postoje rijetke iznimke koje potvrđuju pravilo – kada se lovačko-sakupljačke zajednice spletom okolnosti nađu u situaciji da na raspolaganju imaju nadprosječnu količinu resursa, dolazi do tendencije pretvaranja tih resursa u pokretne simbole ekonomskog i političkog izdvajanja pojedinaca (ili skupina) među lovcima-sakupljačima, čemu svjedoče i neke rijetke grobnice s, za svoje vrijeme, bogatim grobnim priložima. Jedan od primjera takve iznimke jesu ribarska naselja na pacifičkoj obali Sjeverne Amerike. Obilje ribe omogućilo je način života koji je zahtijevao manje seljenja, a kao posljedica toga javlja se i akumulacija dobara.⁷⁹

Među znanstvenicima vode se prijepori o tome zašto i u najegalitarnijim lovačko-sakupljačkim društvima vodeću ulogu imaju muškarci. Međutim, u njima rodna hijerarhija nije suviše okomita, npr. zlostavljana žena bez većih problema može odšetati od supruga, a stavovi zajednice o promiskuitetu, bračnoj nevjeri ili predbračnim seksualnim odnosima poprilično su blagi, premda katkada mogu dovesti do ljubomorom motiviranog nasilja. Lovnačko-sakupljački način života na kraju krajeva jest metoda ekstrahiranja energije, a labavost rodne hijerarhije, bračnih veza, ekonomskih i političkih hijerarhija samo su posljedica takve metode, odnosno načina života.⁸⁰ Kao generalni zaključak o egalitarnim vrijednostima među lovcima sakupljačima možemo reći da imaju poprilično negativan pogled spram političke i ekonomske hijerarhije, a kada je riječ o rodnom ulogama, održavaju hijerarhiju u kojoj postoje prilično razgraničene rodne uloge, a što se nasilja tiče, smatraju da postoje slučajevi u kojima je ono opravdano.⁸¹

4.2. Žene u neolitiku

U neolitiku se ljudi počinju sve intenzivnije baviti poljoprivredom, za razliku od lovaca-sakupljača, njihov glavni izvor energije su domesticirane biljke i životinje, što znači da svjesno i namjerno utječu na genetski bazen eksploatiranih izvora energije, žive u većim skupinama i manje se kreću. Geografska obilježja prostora na kojem žive, kao i kod lovaca-sakupljača, utječu

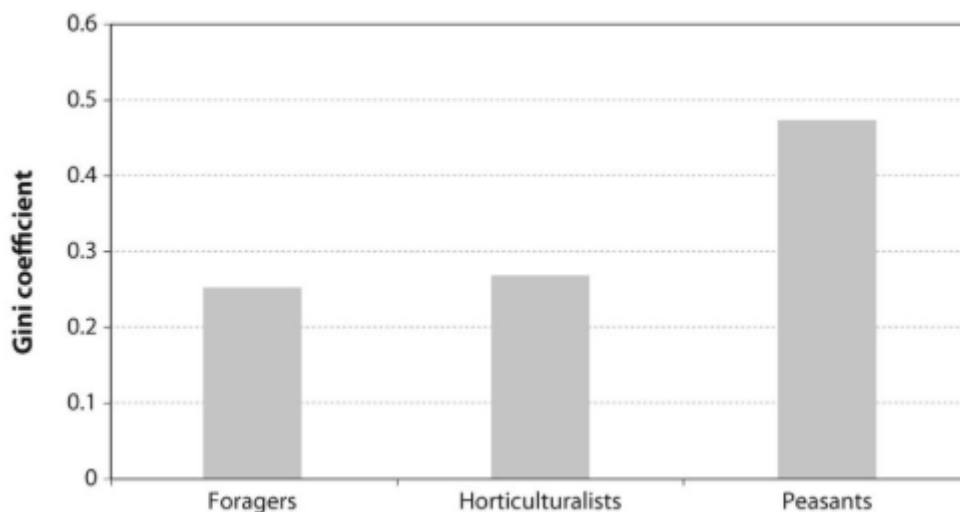
⁷⁸ Standardna metoda kojom ekonomisti mjere nejednakost prihoda ili bogatstva je pomoću Ginijevog koeficijenta, koji izražava razinu koncentracije bogatstva ili prihoda od 0 (potpuna jednakost, svi u skupini imaju potpuno jednaku količinu bogatstva ili prihoda) do 1 (potpuna nejednakost, jedna osoba posjeduje sve, dok svi ostali u skupini nemaju nikakvo bogatstvo ili prihode). (Morris, 2015: 73)

⁷⁹ Morris, Isto, 68-74.

⁸⁰ Morris, Isto, 77-78.

⁸¹ Morris, Isto, 81.

na njihov način društvenog organiziranja i prehrane.⁸² Ranije spomenuta selekcija bilja u paleolitikumu koju se vršile žene vjerojatno je utjecala na razvoj ranih poljoprivrednih kultura.⁸³ Poljoprivredna društva u usporedbi s lovačko-sakupljačkim bila su produktivnija, ali i hijerarhičnija. Što se tiče razlika u bogatstvu, u poljoprivrednim društvima one su puno izraženije nego u slučajevima lovačko-sakupljačkih zajednica koje su prednjačile u nejednakosti, kao što prikazuje graf na slici.⁸⁴

Slika 1. Ginijev koeficijent – usporedba lovaca-sakupljača, hortikulturalista i poljoprivrednika (Morris, 2015: 99)

Poljoprivredna društva bila su nužno složenija i kao takva zahtijevala su i složeniju društvenu organizaciju te podjelu rada. Obitelj je, kao i kod lovaca-sakupljača, ostala temeljna jedinica društva, ali se njezina unutrašnja struktura promijenila. Žene su u prvobitnim lovačko-sakupljačkim zajednicama obavljale većinu sakupljanja, a muškarci većinu lova, a to se bitno ne mijenja ni u kasnijim hortikulturalnim zajednicama gdje je poljodjelski posao bio u fizičkom smislu još uvijek relativno lagan, pa su u njemu sudjelovali i muškarci i žene.⁸⁵ Vjeruje se da su žene, kao sakupljačice, zaslužne za prvotni razvoj poljoprivrede te da su bile poljodjelke sve dok motika nije zamijenjena plugom. Osim poljoprivrede, pripisuje im se i lončarija, pređenje i tkanje, a te aktivnosti su i nastavile biti pretežito ženske.⁸⁶ Budući da je razvojem poljoprivrede nastao višak vrijednosti koji je omogućio povećanje populacije, to povećanje zahtijevalo je sve intenzivniju obradu zemlje u vidu oranja, gnojenja i navodnjavanja, rad na polju bivao je u

⁸² Morris, Isto, 82-89.

⁸³ Skupina autora, Isto, 105-106.

⁸⁴ Morris, Isto, 98-99.

⁸⁵ Morris, Isto, 99-100.

⁸⁶ Hawkes, Isto, 96.

fizičkom smislu sve teži i sve više je do izražaja dolazio spolni dimorfizam, naročito razlika u snazi gornjeg dijela tijela te se aktivnosti izvan kućanstva sve više asociraju uz muški spol, a žene sve više prelaze u domenu kućanstva.⁸⁷ Većina materijalnih dobara u poljoprivrednim zajednicama proizvodila se unutar samog kućanstva, muškarci su proizvodili alate, a žene odjeću i lončariju.⁸⁸

Obilje hrane omogućilo je ženama da djecu sve ranije odbiju od sise i hrane raznim kašama od žitarica, što je dovelo do veće smrtnosti djece zbog pada imuniteta, ali u konačnici ipak većeg prirasta jer je otvorilo prostor za češće rađanje.⁸⁹ Žene u poljoprivrednim društvima rađale su puno više djece za razliku od žena lovaca-sakupljača, čime su dovedene do toga da praktički čitav svoj život moraju posvetiti podizanju djece, tako da su demografski porast i nemogućnost sudjelovanja u teškim fizičkim poslovima doveli do oštrijeg razgraničenja između muške i ženske sfere društva: *Hrana poljoprivrednika zahtijevala je dužu obradu i pripremu, stalna naselja odnosno nastambe unutar njih zahtijevala su intenzivnije održavanje i organiziranje, a sve to moglo je biti usklađeno s podizanjem male djece, logika poljodjelstva išla je prema novoj podjeli rada.*⁹⁰

Mnogi smatraju da je tijekom formiranja onog što smatramo neolitskim načinom života još uvijek dominantni društveni model bio klanski s nasljeđivanjem zemlje i praćenjem porijekla po majčinoj liniji.⁹¹ Neolitik se obično u arheologiji drži razdobljem prelaska s matrijarhata praćenog štovanjem Velike Božice Majke, simbola plodnosti zemljoradničkih i stočarskih neolitskih kultura, na patrijarhat, društveno raslojavanje i privatno vlasništvo. Ideju da je neolitički prijelaz na poljoprivredu *istinski poraz ženskog roda* prvi je snažno zagovarao Friedrich Engels, a pod utjecajem L. Morgana i Bachofena. Matrijarhat je prema njemu postojao dok je postojalo i kolektivno vlasništvo „gensa“, a pojavom poljoprivrede javljaju se viškovi, privatno vlasništvo te bračne obitelji na čijem se čelu nalaze muškarci.⁹² Feldman razvoj patrijarhata veže uz pojavu metalnog pluga. Tada muškarčev rad čini muškarca važnijim od ženinog, a javlja se i višak vrijednosti koji muškarci žele prenijeti na svoje sinove te se javlja potreba za kontrolom ženske seksualnosti da bi muškarci bili sigurni da su sinovi doista njihovi.⁹³ Patrijarhat je, prema Morrisu, funkcionalno nužan u poljoprivrednim zajednicama.⁹⁴

⁸⁷ Morris, Isto, 100-101.

⁸⁸ Morris, Isto, 104.

⁸⁹ Harrari, Isto, 104.

⁹⁰ Morris, Isto, 100-101.

⁹¹ Hawkes, Isto, 314.

⁹² Šošić Klindžić, Isto, 154-155.

⁹³ Feldman, Isto, 25.

Neki pak smatraju da definicije matrijarhata i patrijarhata nisu primjenjive u znanosti zbog, kako se navodi, logičkih i empirijskih propusta u njihovu definiranju.⁹⁵ Heršak navodi da su grobni prilozima ženskih grobova sve oskudniji, ali ženski status je varirao ovisno o njezinoj simboličkoj ulozi u zajednici, tako da je on mogao biti i viši u odnosu na neke lovačke zajednice.⁹⁶

Poljodjelski način života koji donosi neolitik nosi sa sobom vezanost za zemlju. Seoske zajednice dijelile bi zajedničku zemlju na korištenje klanovima ili obiteljima. Smatra se da su s vremenom ove druge, genealoški povezane zajednice, prevladale na štetu klanova: *Ta historijska promjena, koja je veoma vjerojatno počela s neolitskim načinom života u jednoj je studiji o današnjim primitivnim narodima sažeta ovim riječima: 'U pozadini konačnoga uređenja vlasništva tih malenih (rodbinskih) skupina često stoji tradicionalno vlasništvo klana, pa se čini vjerojatnim da je u neko vrijeme postojalo zajedničko vlasništvo klana ili njegova dijela koje je nadomješteno, svakako u praksi, vlasništvom po kome zajednička prava pripadaju rodbini.'* Hawkes smatra da je taj proces sasvim logičan i da proizlazi iz osjećaja ekskluziviteta koji pak dolazi od osjećaja zajedničkog mukotrpnog rada jedne obiteljske zajednice na točno određenom komadu zemlje.⁹⁷ Pripadnici lovačko sakupljačkih zajednica „domom“ su smatrali čitavo prirodno okruženje u kojem su boravili, neolitički poljoprivrednici cijeli dan provodili su u polju ili voćnjaku, a kućni život u malenoj kamenoj ili blatnoj nastambi: *Tipični je pak seljak s tom građevinom, svojom kućom, osjećao jaku vezanost. Bila je to dalekosežna revolucija, čiji je utjecaj bio ne samo arhitektonski nego i psihološki. Od sada pa nadalje vezanost uz 'svoju kuću' i odvojenost od susjeda postala je psihološkim simbolom tog već mnogo egocentričnijeg stvorenja.*⁹⁸ Obiteljsko vlasništvo na koje je jednako pravo polagao velik broj članova obitelji vjerojatno je krenulo u smjeru vlasništva točno određene osobe i to vjerojatno u slučajevima miješanja različitih naroda, a vjerojatno i u većoj mjeri ukoliko se radilo o prodoru naroda koji je srodstvo računao po očevoj liniji u narod koji ga je računao po majčinoj. Čini se da je proces u kojem pravo klana vlasništvo gubi na snazi istovremen kako s izumiranjem nasljeđivanja po majčinoj lozi, tako i s općenitim urušavanjem društvenog položaja žene: *Neki je socijalni antropolog napisao da 'postoje činjenice koje definitivno ukazuju na blisku vezu između zajedničkoga vlasništva i majčinskoga prava s jedne strane, te individualnog vlasništva i očinskog prava s druge strane.'*⁹⁹ Sociolozi i antropolozi doista su u 20. stoljeću, proučavajući

⁹⁴ Morris, Isto, 108.

⁹⁵ Šošić Klindžić, Isto, 155.

⁹⁶ Emil Heršak, *Drevne seobe*, (Zagreb, 2005), 94-95.

⁹⁷ Hawkes, Isto, 312.

⁹⁸ Harrari, 117-118.

⁹⁹ Hawkes, Isto, 313.

predindustrijska poljodjelska društva, uočili korelaciju između poljoprivrede, važnosti nasljeđivanja i muške opsjednutosti ženskom seksualnom čistoćom. Očevi u lovačko-sakupljačkim zajednicama na potomstvo su prenosili uglavnom znanje, a očevi poljoprivrednih zajednica imovinu, pa im postaje važno da su nasljednici doista njihovo potomstvo. Otuda i snažnija regulacija seksualnog ponašanja naspram po tom pitanju opuštenijih lovaca-sakupljača. Postavlja se pitanje vrijedi li to ponašanje i za najranije poljoprivredne zajednice. Morris smatra da kult predaka koji nalazimo u arheološkim ostacima najranijih poljoprivrednih zajednica upućuje upravo na to.¹⁰⁰

Poljoprivreda je iz korijena promijenila ljudsko društvo. Osim vezanosti za zemlju i trajnog nastanjivanja, ona donosi i specijalizaciju, društvo se sve više usložnjava i raslojava.¹⁰¹ Ono što iz postojećih izvora možemo zaključiti jest da unutar samih poljoprivrednih zajednica nije postojala želja ni s jedne strane za izjednačavanjem rodni uloga. Postoji nekoliko primjera žena koje su „iskakale“ iz zadanog okvira, ali ono što je zabilježeno prilikom prvih znanstvenih istraživanja takvih zajednica jest to da žene također ne dovode u pitanje takvu hijerarhiju: *Patrijarhalne vrijednosti imaju smisla u društvima koja energiju dobivaju poljodjelstvom. Muška moć nad ženskom povećala se poslije poljoprivredne revolucije ne zbog toga što su muški poljoprivrednici nasilniji od muških lovaca. nego zbog toga što je to najefikasniji način organizacije rada u poljoprivrednim društvima. U svijetu stalnog nadmetanja za oskudne izvore, kroz razdoblje od nekoliko tisuća godina, efikasnija društva istisnula su manje efikasna, a zbog toga što se patrijarhat pokazao uspješnim, muškarci i žene prihvatili su patrijarhalne vrijednosti kao pravedne.* U suprotnom bismo vjerojatno pronašli poljoprivredna društva koja radikalno odskakuju od takvog, patrijarhalnog modela. Štoviše, većina muškaraca i žena u takvim društvima smatrala je hijerarhiju pozitivnom podlogom za kvalitetan život.¹⁰² Kao i kod lovaca-sakupljača, i kod poljoprivrednih društava, uzevši u obzir i sve varijabilnosti, možemo izlučiti temeljni skup zajedničkih vrijednosti. Rodna hijerarhija i hijerarhija u općenitom smislu smatra se neupitnim prirodnim i božanskim poretom – muškarci imaju svoje, a žene svoje uloge, ni jedni ni drugi to ne smatraju problematičnim, a nasilje unutar same zajednice nepoželjno je i nastoji se svesti na najmanju moguću mjeru.¹⁰³

¹⁰⁰ Morris, Isto, 101-103.

¹⁰¹ Skupina autora, Isto, 110.

¹⁰² Moris, Isto, 135-140.

¹⁰³ Morris, Isto, 144-145.

4.2.1. Prapovijesne figurine – odraz društva usmjerenog na ženu?

Ideju o matrijarhatu potaknule su brojne figure žena u paleolitiku i neolitiku interpretirane kao prikazi ženskih božanstava. Matrijarhat i ženska božanstva smatraju se dakle uzajamno uvjetovanima.¹⁰⁴ U gornjem paleolitiku raširena je pojava tzv. „paleolitičkih Venera“ – figurica žena naglašenih oblina za koje se smatra da vjerojatno imaju nekakve veze s misterijem stvaranja novog života, budući da prikazuju ženu u visokom stupnju trudnoće. U razdoblju gravetijena rasprostranjene su na području od Pirineja do Dona i može ih se podijeliti u pet glavnih skupina, a govori se o mogućnosti zajedničkog sustava vjerovanja s jedne, i lokalnih vjerovanja i značenja s druge strane. Tim figurinama pripisivane su različite interpretacije i uloge, tumačene su kao dokaz matrijarhata, prikaz magije plodnosti, svećenice, pornografija, autoportreti, hijerarhijski važne osobe, majčin poklon kćeri pri udaji itd. Pojedini autori smatraju da postoji poveznica između paleolitičkih Venera i kasnijih pismom zabilježenih ženskih božanstava (npr. antička Magna Mater) te da su se ona arhetipski manifestirala u božanstvima lovačko-sakupljačkih i kasnijih ratarsko-stočarskih religija.¹⁰⁵ Kada se javljaju pismo i pisana povijest oko 4000. g.pr.n.e. jasno je da su prve pismene civilizacije patrijarhalno uređene. Neki znanstvenici smatraju da su u kulturi, odnosno mitologiji tih civilizacija ostali tragovi matrijarhata, što u vidu mitoloških ostataka matrističkog sustava, što kao *izraz straha i opomenu muškarcima u patrijarhatu opisom onoga što bi im se moglo dogoditi ako izgube vlast nad ženama*.¹⁰⁶ Unatoč brojnim manama te teorije, poput velikih prostornih i vremenskih rascijepa, već u prvoj polovici 20. stoljeća ideja o kontinuitetu načelno je prihvaćena: *Božica predstavlja ideju božanske i svete ženstvenosti koja ima nadnaravne moći, ljudi u nju vjeruju i štiju je kao praiskonsko biće koje je izvor svog života. Stvorena je predodžba o vjeri u to svemoguće biće koje predstavlja kulturalni kontinuitet od paleolitika do današnjih dana. Popularno je stajalište da budući da su ljudi u neolitiku bili ovisni o plodnosti zemlje i reproduktivnom ciklusu životinja, majka je kao personifikacija plodnosti bila u centru društva čije je poimanje vremena bilo cikličko, a ustroj posljedično matrijarhalni*.¹⁰⁷ Zamah navedenoj tezi dala su istraživanja Jamesa Mellaarta na lokalitetu Çatalhöyük. Njegova interpretacija bila je prema svemu sudeći vrlo subjektivna, a često ju je argumentirao crtežima i skicama koje nisu bile poznate ostalim sudionicima istraživanja niti su zabilježene fotografijama, pa je njihov kredibilitet poprilično diskutabilan. Njegove su interpretacije bez prevelike provjere uhvatile korijen u široj akademskoj zajednici, kao u radovima Marije Gimbutas, u kojima iznosi teoriju o tzv. „Staroj Europi“, egalitarnom

¹⁰⁴ Šošić Klindžić, Isto, 155.

¹⁰⁵ Igor Karavanić, *Prapočetci religije: Simbolika i duhovnost u paleolitiku*, (Zagreb, 2012), 101-105.

¹⁰⁶ Feldman, Isto, 22.

¹⁰⁷ Šošić Klindžić, Isto. 155-156.

društvu koje je kasnije pokoreno od strane patrijarhalnih Indoeuroljana: *U tim matrijarhalnim društvima... nije bilo muževa, ali su muškarci imali važnu ulogu u gradnji, zanatstvu i trgovini. Život žene bio je liberalan, društveni život i seksualnost nerazdvojivo povezani s religijskim sustavima koji su osiguravali njihov istaknuti položaj.*¹⁰⁸ Teza je da su ratnički nastrojeni i u fizičkom smislu nadmoćni Indoeuroljani do početka 10. stoljeća pr.n.e. na području većeg dijela Europe i Bliskog Istoka porazili stara matrijarhalna društva i uspostavili, tj. nametnuli patrijarhalne društvene odnose, a da je u mitologiji vidljiva istovremena degradacija ženskih božanstava.¹⁰⁹ Heršak smatra da ono što se, uz patrijarhalnost, naglašava kao jedna od važnijih značajki indoeuropske kulture, a to je ratništvo, nastaje relativno kasno u razvoju te kulture i ne nužno u jednakom stupnju u svim njezinim populacijama. Drži da ratništvo ne mora nužno biti rezultat patrijarhalnog poretka: *Isto tako, ni porast ratništva nije u nužnom spoju s nadvlašću muškaraca, nego je ponajprije odraz ekoloških, društvenogospodarskih i inih napetosti. Povratni učinak rata svakako je ojačao moć samih ratnika, koji su u pravilu bili muškarci, no kulturna antropologija poznaje mnogo primjera gdje se u zajednicama izgrađenim oko ženskog načela, u danim okolnostima, razvija visok stupanj borbenosti i nasilja. Ne može se bezuvjetno pretpostaviti da društva u kojima žene uživaju razmjerno veći utjecaj ujedno imaju i niži stupanj ratobornosti.* Pri tome Heršak ne negira Gimbutasine teze o temeljnim razlikama između razvojnih smjerova „Stare Europe“ i protoindoeuropske zajednice, nego ih smatra preoštro odijeljenim i crno-bijelo prikazanim.¹¹⁰ Intenziviranje ratovanja nije dakle posljedica patrijarhalnih odnosa, nego posljedica novih ekonomskih odnosa u neolitiku. Neolitičke poljoprivredne zajednice ovise o prinosu na svojim poljoprivrednim površinama, ako bi prinos podbacio iz nekog razloga, one su bile spremne oteti. Napuštanje vlastitih posjeda značilo je sigurnu smrt, pa napadnute zajednice nemaju drugog izbora nego braniti se pod svaku cijenu. Statistike proizašle iz arheoloških i antropoloških studija pokazuju drastično veće stope nasilja u jednostavnim agrarnim društvima (15 % svih članova, a čak 25 % muškaraca).¹¹¹ U usporedbi s lovačko-sakupljačkim zajednicama, za koje je popularno mišljenje da su bile miroljubive, a zapravo su imale stope nasilja od preko 10 %, poljoprivredne zajednice imale su stope nasilja od oko 5 %. Manja stopa nasilja zapravo je bila preduvjet uspješnog funkcioniranja poljoprivrednih društava jer je dugoročno održiv rad na zemlji zahtijevao društvenu stabilnost.¹¹² Kasnija istraživanja revidiraju Mellartove interpretacije i odustaju od inzistiranja na interpretiranju

¹⁰⁸ Šošić Klindžić, Isto, 156-158.

¹⁰⁹ David Leeming, *Mythos of the Female Divine*, (New York, 1994), 87-89.

¹¹⁰ Heršak, Isto, 129.

¹¹¹ Harrari, Isto, 100.

¹¹² Morris, Isto, 141-142.

figurina kao Božica Majki te matrijarhalnosti društvenog sustava nekadašnje populacije Çatalhöyüka, čini se da je velik broj artefakata krivo interpretiran kao figurine, a velik broj figurina pronađen je u otpadima, što dovodi u pitanje njihovu svetost. Ian Hodder populaciju Çatalhöyüka ne smatra ni patrijarhalnom ni matrijarhalnom, već egalitarnom s trendom raslojavanja po spolu u mlađim slojevima: *Ako bolje promotrimo, ova izjava zapravo u biti sadrži ono što zagovaraju pobornici matrijarhata i ostali pobornici razvoja društva na ekonomskom i rodnom principu – u nekom trenutku rodne uloge kakve ih mi danas poznajemo postaju jasnije. Egalitarna jednostavna društva imala su značajniju ulogu žena dok se s razvojem i društvenim raslojavanjem ta uloga premješta na muške pripadnike zajednice. Uloga i značenje figurina dosada nije otkrivena, a tijekom vremena preispituju se stare interpretacije, uvijek ističući njihovu važnu, mada nedosegnutu ulogu, uz nove interpretacije koje sugeriraju da simbolički repertoar neolitika nije odražavao samo miroljubivu ženskost nego i izražavao agresivnu, dominantu mušku prisutnost.*¹¹³ Šošić Klindžić nadalje smatra da za raspravu o rodnim ulogama u neolitiku nema dovoljno dostupnih podataka, a da eventualno štovanje Božice Majke, ukoliko u prapovijesti i jest bilo prisutno, ne mora automatski značiti prisutnost matrijarhata ili visoku društvenu ulogu žena: *Pretpostavka da su neka prapovijesna društva razlikovala pojam žene u sferi svjetovnoga i duhovnoga, gdje ih se štovalo kao božice, no u svakodnevnom su svijetu bile na marginalnim položajima također je odraz suvremenih društava u kojima takve pojave nisu strane.*¹¹⁴ Kipići Venera prema Hawkes naprosto su funkcionirali kao simboli rađanja, plodnosti i ponovnog rađanja. Nije jasno je li lik Majke Božice na svojevrsan način evolucijski „ugrađen“ u ljudsku psihu, ili je *stvoren zajedničkim iskustvom samoga života.*¹¹⁵ Erich Neumann u svojoj knjizi *The Great Mother* naglašava da pojmove „ranog čovječanstva“ i „matrijarhalnog stupnja“ ne treba promatrati kao arheološke ili povijesne entitete, nego psihološke.¹¹⁶ Kipići sami po sebi podložni su različitim interpretacijama. Ruether piše o svome iskustvu sveučilišne profesorice gdje je studentima 1972. godine na kolegiju koji se bavio poviješću religije s feminističke pozicije govorila o tezi Majke Božice kao univerzalnog božanstva prapovijesnih matricentričnih društava, bila je, kako kaže, iznenađena reakcijom studentica, mahom feministkinja, koje su smatrale da su figurine i njihova seksualna prenaplašenost odraz objektiviziranja žene.¹¹⁷ Čini se da za prapovijesne figurine vrijedi isto ono

¹¹³ Šošić Klindžić, *Isto*, 158-158.

¹¹⁴ Šošić Klindžić, *Isto*, 160.

¹¹⁵ Hawkes, *Isto*, 254.

¹¹⁶ Erich Neumann, *The great mother; an analysis of the archetype*, (New Jersey, 1963), 43.

¹¹⁷ Ruether Rosemary Radford, *Goddesses and the Divine Feminine: A Western Religious History*, (Berkeley, 2005), 12-13.

što Schmitt Pantel piše o interpretaciji ikonografskih prikaza u kontekstu minojske religije, za koju se također smatra da ima elemente matrijarhata: *Minojska religija je, prema Nilssonovim riječima, 'velika slikovnica bez teksta'. Izvesti postojanje matrijarhalnog društva iz takvih slika uz odsutnost pripadajućih mitova, pisati povijest na temelju isključivo ikonografskih izvora riskantan je posao koji može odvesti do najdubioznijih zaključaka.*¹¹⁸

4.3. Žene u metalnom dobu

Metalno doba obilježavaju, osim široke proizvodnje i upotrebe metalnih predmeta, daljnje društvene promjene koje se odražavaju i na materijalnu kulturu, od bakrenog, preko brončanog do željeznog doba nastavlja se generalni trend daljnje specijalizacije i progresivnog raslojavanja društava. Raslojavanje je vidljivo i iz grobnih priloga, koji se razlikuju s obzirom na spol, dob i status pokojnika. Imati pristup metalnoj sirovini ili predmetima sve više postaje stvar prestiža i realne društvene moći, što znači da je metal, doduše ne odmah kada se pojavio, imao značajan utjecaj na preobrazbu društvenih obrazaca.¹¹⁹

Na području današnje Francuske na prijelazu iz neolitika u eneolitik bakar čini se nije imao značajnijeg utjecaja na društvenu transformaciju.¹²⁰ Bakreni predmeti u ranom eneolitiku karpatskog bazena također su samo postali dio postojećeg rodnog simboličkog sustava, proces čije je oblikovanje počelo još u neolitiku.¹²¹ Čak i tijekom ranog brončanog doba u mnogim društvima metal igra sekundarnu ulogu i društvo u suštini zadržava neolitičke razvojne karakteristike.¹²² Ostatke računanja porijekla po majčinoj liniji u društvima koja su ga prakticirala vjerojatno je gradski način života iz nekog razloga priveo kraju, a to se u značajnijoj mjeri zbilo već u ranom brončanom dobu. Vjerojatan razlog mogao je biti i sve veći nedostatak obradivih površina.¹²³ Što se željeznog doba tiče, podaci o rodnim i spolnim razlikama dolaze uglavnom iz nekropola, a malen broj ukupnih pripadnika zajednice ukopan je pod tumulima, a na takvim grobljima visokog ekskluziviteta relativno je malen broj ženskih ukopa. Na grobljima na kojima je generalna zastupljenost populacije veća, žene katkad i brojčano dominiraju (vjerojatno zbog povećane smrtnosti žena karakteristične za prapovijesne populacije), ali i unutar takvih

¹¹⁸ Schmitt Pantel, Isto, 460.

¹¹⁹ *Encyclopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/history-of-Europe/The-Metal-Ages> (pristup: 26.1.2020.)

¹²⁰ Skupina autora, "Moving into the Metal Ages: The Social Importance of Metal at the End of the Neolithic period in France", *Halshs 00345292 (1)*, (2008), 20-22.

¹²¹ Joanna Sofaer Derevenski, "Rings of Life: The Role of Early Metalwork in Mediating the Gendered Life Course", *World Archaeology*, Vol. 31. No. 3. (2000), 402.

¹²² Mark Pearce, "The 'Copper Age'—A History of the Concept", *Journal of World Prehistory*, Vol. 32 No.3. (2019), 242.

¹²³ Hawkes, Isto, 313.

skupina u elitnijim grobovima dominiraju muškarci, a o spolu pokojnika zaključuje se uglavnom temeljem grobnih priloga.¹²⁴ Pri dešifriranju željeznodobnih grobnih ostataka osuđeni smo na komparativni materijal. Ono što nam je od velike važnosti jest mit o etruščanskom matrijarhatu kojeg su proširili Grci kada su uočili veću ulogu žena visokog roda u etruščanskom javnom životu. Etruščansko društvo bilo je matrilinearno, u aristokratskim klanovima ključna je bila uloga žene u prijenosu vlasti. Praćenje ženske linije sprečavalo je osipanje rodovskih materijalnih dobara. Pronalazimo i ženske grobove sa sadržajem predmeta iz onoga što nazivamo muškom, ratničkom sferom. I prvi predmeti s alfabetom vežu se uz ženske aspekte materijalne kulture, a pismo s vremenom prelazi u mušku sferu. Ono što je isključivo pripadalo ženskoj sferi bile su aktivnosti vezane uz pređenje i tkanje – označavale su društvenu i obiteljsku ulogu te status.¹²⁵

Glavna točka prijepora o statusu žene u željeznodobnom halštatskom kulturnom kompleksu je „Kneginja iz Vixa“, pokopana je na kolima u komori pod tumulom uz priloge najvišeg statusa pokojnika, grob je s kraja 6. st. pr.n.e., a dob preminule oko 35 godina.¹²⁶ Isprva je pretpostavljeno da se radi o ostacima muške osobe. Izvršeno je nekoliko analiza i utvrđeno da se radi o ostacima ženske osobe. Jedna od interpretacija išla je u smjeru karakteriziranja žene kao princeze, aristokratkinje ili čak kćeri grčkog trgovca udane za lokalnog plemića. Druga interpretacija smatra da se radi o ženskoj osobi vrlo utjecajne uloge u društvu, čak i možebitnoj svećenici. Pronalazak „Kneginje iz Vixa“ bio je prekretnica nakon koje su arheolozi lakše prepoznavali slične grobne kontekste. Brojne ikonografske reprezentacije vrlo se nedvosmisleno odnose na žene, odnosno simboliziraju svakodnevni život, ritualne scene ili čak shematske prikaze ženskih kultova. Vretena, utezi za tkanje, ali naročito predmeti vezani uz moć poput žezla i sl. ukazuju da su pojedine žene obnašale netradicionalne uloge.¹²⁷

Ono što bi moglo povezati halštatski kulturni kompleks s etruščanskim društvenim modelom vjerojatno je slična društvena struktura kasnog halštata i ranog latena. U zapadnom halštatskom krugu očita je dominacija ratničkih elita, vjerojatno organiziranih u rodove koji se međusobno povezuju ženidbom. U slučaju odsutnosti muškarca starije su žene možda mogle preuzeti političku i društvenu moć u obiteljskoj zajednici, a grobni prilozima u tom slučaju odgovarali bi takvoj statusnoj ulozi (ili ulozi svećenice): *Prikazi Gorgona na krateru mogu se povezati s Pegazom na torkvesu, a važu simboliku očito ima i figura žene na poklopcu kratera. Brončani*

¹²⁴ Hrvoje Potrebica, *Kneževi željeznoga doba*, (Zagreb, 2013), 132.

¹²⁵ Potrebica, Isto, 132-133.

¹²⁶ Potrebica, Isto, 133.

¹²⁷ Pinagli, Isto, 3-4.

prsten nepoznate namjene i promjera oko 27 centimetara neki autori povezuju sa sličnim predmetom koji na nekim prikazima u ruci drži Atena koja je opet poveznica s Gorgonama i Pegazom putem Perzeja kojemu pomaže u njegovim podvizima. Možda nije slučajnost što su na atičkoj zdjeli, pronađenoj u grobu, prikazane upravo Amazonke. Stječe se dojam da prilozi iz ovoga groba nisu samo nasumična skupina prestižnih i luksuznih predmeta, nego čine smišljeno prikupljen komplet koji na razne načine odražava koncept jakih ženskih likova. Što se pak istočnog halštatskog kruga tiče, situlska umjetnost donosi prikaze prisustva žena na gozbama.¹²⁸ Ono što se s velikom sigurnošću na temelju grobnih konteksta može ustvrditi jest da je u Italiji na početku željeznog doba uloga žena u društvu izuzetno naglašena. Osim grobova, o tome nam svjedoče likovni prikazi i religijske kategorije poput npr. rimskih vestalki. Usporedbom etruščanskih umjetničkih prikaza žene, grobnih priloga i realnom društvenom ulogom žene s istima u halštatskoj kulturi, dalo bi se zaključiti da su i halštatske žene vrlo vjerojatno uživale donekle sličnu društvenu ulogu.¹²⁹

Fenomen ženskih željeznodobnih grobova latenske kulture s predmetima koji su signalizirali elitni status pokojnica pojavili su se u razdoblju između 450. i 380. pr.n.e. U njemu prethodećem halštatskom periodu u puno većoj mjeri dominirali su muški grobovi visokog statusa. Ukopi pokojnika visokog statusa sadržavali su gotovo standardiziranu skupinu predmeta (zlatne ogrlice, četverokotačne zaprege, brončane posude za piće, brončane bodeže). Žene su često bile pokopane zajedno s muškarcima u takvim grobovima, a nakon 480. uočen je značajan pad broja muških elitnih grobova i njemu obrnuto proporcionalan rast ženskih elitnih grobova. Takva nagla promjena nameće pitanje je li to rezultat širih društvenih procesa željeznog doba na tom području. Predmeti koji simboliziraju moć u muškim grobovima kasnog halštata sve češće se pronalaze u ženskim grobnicama. Iako postoje metodološki problemi u određivanju spola pokojnika na temelju predmeta, postoji prilično čvrsta korelacija između određenih (tipova) predmeta i spola pokojnika u kasnom halštatu i latenu.¹³⁰

Istovremeno s pojavom ženskih elitnih grobova zbile su se i neke druge društvene promjene koje su mogle utjecati na njihovu pojavu. Trgovačke rute sa sjevera od Masalijske izgubile su na značaju kada se intenzivirala grčka trgovina u Spini i dolini rijeke Po, što je ostavilo traga i na latenskoj umjetnosti (amalgam istočnog, mediteranskog i domicilnog). Paralelno je uočeno kretanje keltskih naroda južno i istočno od zapadne halštatske zone. Klasični izvori govore o

¹²⁸ Potrebica, Isto, 139-140.

¹²⁹ Arnold, Isto, 154.

¹³⁰ Arnold, Isto, 156.

grupama muškaraca koji izvršavaju prepade i pljačke. Mnogi od njih postaju i plaćenici istočnjačkih moćnika sve do Makedonije. Vršili su teror diljem Mediterana te opljačkali i Rim 387. i Delfe 279. pr.n.e. Ako su klasični izvori točni, to znači da je na tisuće keltskih ratnika bilo uključeno u te aktivnosti te su brojni nekeltski moćnici bili prisiljeni na suradnju s Keltima. Postoje brojni arheološki i pisani dokazi o navedenim pljačkaškim pohodima i kasnijim migracijama. Promjena odnosa moći u trgovačkoj djelatnosti pokazala se ključnom u pokretanju masovnih pljačkaških pohoda, a time i migracija.¹³¹ Moguće je da je odsustvo muške elitne populacije otvorilo put ženama iste te zajednice da prošire svoju zonu utjecaja. Zemljoposjedničku klasu činila je vojna elita koja je prema svemu sudeći bila intraregionalno povezana klanskim srodstvima, a mnogo toga upućuje na moguću matrilokalnost i matrilinearnost tog sustava tijekom kasnog halštata i ranog latena. Socioekonomski status u zajednici bio je uspostavljan i održavan kompetitivnim gozbama, uključujući i velike količine alkohola. Oprema za takve gozbe bila je dio pogrebnih predmeta, a u ranom latenu pojavljuje se i u ženskim grobovima, kao i ogrlice koje su signalizirale elitni status. Pojavu ovih predmeta teško je objasniti bez njihovog vezanja uz visok socioekonomski status žena s njima pokopanih. Vrlo je moguće da su u odsustvu muževa, braće ili sinova, žene preuzimale uloge društvenih i političkih vođa unutar svojih zajednica te na taj način održavale ekonomsku bazu za održavanje društvenog statusa svoje zajednice nadgledanjem proizvodnje i organizacijom gozbi, koje su pak održavale društvene veze i obveze. Znakovi moći i oprema koja je išla uz tu ulogu pripala bi ženama kojima je ta (inače muška) uloga dopala. U slučajevima kada se muškarac ne bi vratio, ili kada je ratni plijen donesen udovici, kćeri ili majci, moguće je da bi ta žena nastavila vršiti ulogu koja joj je odlaskom muškarca pripala, a s njom bi bili pokopani i predmeti uz njezinu ulogu vezani, a od muškarca naslijeđeni.¹³² Što se tiče onoga što nam mogu otkriti arheološki ostaci društva koje društvene razlike izražava u pogrebnom ritualu, za očekivati bi bilo pronaći počasne muškarce, tj. biološke žene pokopane s muškim predmetima. Vratni prsten, zlatna ogrlica, oprema za pijenje pronalazeni u tom razdoblju i u ženskim grobovima, a jedini predmeti koji su pronalazeni isključivo u muškim grobovima bili su bodež i mač. To ne mora nužno značiti da žene nisu obnašale elitne funkcije, moguće je da je oružje primarno označavalo rod, tj. i spol, a tek sekundarno status jer je oružje pronalazeno i među muškarcima nižeg statusa. Bilo kako bilo, ovaj kratki period ženskog uspona, ako je do njega i bilo došlo, nije dugo trajao jer su ubrzo uslijedila rimska i germanska zaposjedanja tih prostora.¹³³ Postavlja se pitanje jesu li takve

¹³¹ Arnold, Isto, 156-159.

¹³² Arnold, Isto, 160-161.

¹³³ Arnold, Isto, 165.

žene bile samo počasni muškarci, ili su s vremenom postale ženske vladarice.¹³⁴ Sličnu dvojbu ima i Potrebica: *Kao osnovna dvojba pojavljuje se pitanje je li riječ o pripisanom ili postignutom statusu, odnosno je li njezin status samo odraz statusa njezina nevidljivog muškog partnera ili roda, ili je riječ o vladarici zajednice u punom smislu te riječi.*¹³⁵ Možda bi djelomičan odgovor na to mogla dati Morrisova tvrdnja: *Kao i svi uspješni sustavi vrijednosti, patrijarhat je bio vrlo fleksibilan, u svakom dobu žene snažnih osobnosti našle su načine da djeluju unutar njegovih ograničenja.*¹³⁶

¹³⁴ Arnold, Isto, 161-162.

¹³⁵ Potrebica, Isto, 134.

¹³⁶ Morris, Isto, 138.

Zaključak

Ideja da je u razdoblju prapovijesti ljudsko društvo bilo matrijarhalno javlja se u znanstvenom diskursu prvi put u 19. stoljeću u djelu Johanna Jakoba Bachofena „Materinsko pravo“ u kontekstu primitivnog stadija ljudskog društva nadvladanog kasnijim patrijarhatom. Kasniji autori preuzimaju ideju i razvijaju je u istom ili u sličnom kontekstu. Neki je modificiraju tvrdeći da rani stadij ljudskog društva jest matrijarhalan/matricentričan, ali da je istisnut od agresivnog patrijarhata, a neki je potpuno odbacuju i tvrde da je ljudsko društvo oduvijek patrijarhalno.

U svakom slučaju rasprava među navedenim pristupima dovela je do preispitivanja temeljnih postavki o razlikama između društvenih uloga muškaraca i žena u (pra)povijesti, a pred povjesničare i arheologe stavila problem na koji način interpretirati arheološke ostatke i rekonstruirati žensku svakodnevicu.

Promatramo li diverzitet u uređenju ljudskih društava u bližoj i daljoj prošlosti, dolazimo do zaključka da ljudsko ponašanje pokazuje visok stupanj elastičnosti, pa nije nemoguće zamisliti da je u razdoblju prapovijesti žena mogla imati drugačiju društvenu ulogu u odnosu na razdoblje pisane povijesti, koje je uglavnom obilježeno patrijarhatom. S druge strane, pitanje je koliko si u zamišljanju takvoga društva možemo dati mašti na volju ne obazirući se na činjenicu da ljudsko ponašanje pokazuje određene univerzalije koje bi mogle biti oblikovane biološkim faktorima i ekološkim okolnostima ljudske evolucije.

Prilikom pokušaja rekonstruiranja ženske uloge u prapovijesnim društvima, i zagovornici vječnog patrijarhata i zagovornici drevnog matrijarhata traže primjere među genetski najbližim ljudskim rođacima – primatima te dostupnim podacima koje imamo o hominidima, pri čemu i jedni i drugi biraju one vrste koje odgovaraju njihovoj teoriji. Tu postoji opasnost od zanemarivanja činjenice da je svaka biološka vrsta, ma koliko bila bliska nekoj drugoj, rezultat drugačijih evolucijskih pritisaka koji mogu proizvesti različita društvena ponašanja. Međutim, uspoređivanje ljudi s primatima i hominidima ne treba u potpunosti odbaciti, nego pokušati uočiti koji faktori utječu na razvoj pojedinih obrazaca u društvenom organiziranju i tek tada ih pokušati primijeniti na ljudsko društvo.

Uzevši u obzir sve podatke kojima raspolažemo, ali istovremeno imajući u vidu da su naša saznanja daleko od konačnih, možemo reći da ljudi pokazuju generalnu tendenciju formiranja monogamnih zajednica, s time da različita društva imaju veću ili manju sklonost kršenju monogamnosti, tj. različitu razinu strogosti u regulaciji. Žene u lovačko-sakupljačkim društvima u seksualnom smislu ponašaju se puno slobodnije i kada imaju partnera, dok je ženska

seksualnost u neolitičkim i metalnodobnim poljoprivrednim društvima mnogo reguliranija i ograničenija. Dokaza o postojanju matrijarhata u paleolitiku i ranom neolitiku, kao idealtipske suprotnosti patrijarhatu, nema, i u najegalitarnijim društvima u konačnici vodeće uloge imaju muškarci, što ne umanjuje važnost ženskih uloga u tim društvima, a i radi se o društvima ustrojenima na sasvim drugačiji način i obrada takve teme zahtijevala bi poseban prostor. Jedino što sa sigurnošću možemo tvrditi jest zabilježenost matrilinearnosti i matrilokalnosti te, u usporedbi s patrijarhatom poljoprivrednih društava, veće sudjelovanje žena u odlučivanju oko tema bitnih za zajednicu.

Uz matrijarhalnost, za koju smo utvrdili da vjerojatno nije postojala, ruku pod ruku veže se i zamisao o miroljubivosti i egalitarnosti. Lovačko-sakupljačka društva prema svemu sudeći bila su jednako, a katkada i nasilnija od kasnijih naprednijih društava i kada je riječ o pripadnicima iste zajednice ili pripadnicima drugih zajednica, što znači da veći udio žena u odlučivanju nije za sobom, sam po sebi, povlačio i niži stupanj nasilja. Što se egalitarnosti tiče, lovačko-sakupljačke zajednice pružaju otpor isticanju pojedinaca i formiranju političke hijerarhije, ali određena hijerarhija svakako postoji, a prisutna je i razgraničena podjela rada: postoje poslovi koje radi isključivo jedan spol, zajednički poslovi i poslovi u kojima jedan spol sudjeluje više, a drugi manje.

Kada je riječ o položaju žene u neolitiku i metalnom dobu, neolitik se često smatrao prijelomnim razdobljem u kojem su matrijarhat ili matricentričnost potisnuti patrijarhatom, a proces se u metalnom dobu samo nastavio. Možda je baš neolitik razdoblje koje postavlja pitanje jesu li koncepti patrijarhata/matrijarhata u smislu kako smo ih do sada shvaćali znanstveno prikladni ili je jednostavno riječ o tome da je biološki dimorfizam inherentan ljudskoj prirodi, manifestira se kroz društvene uloge, a biva izraženiji u rodnim ulogama poljoprivrednih društava zbog tehnoloških promjena u korištenju resursa i proizvodnji hrane, a nešto manje izražen u lovačko-sakupljačkim društvima (ili još manje u (post)industrijskim). U konačnici bismo mogli reći da je društveni položaj žena u prapovijesti oscilirao s obzirom na različite načine proizvodnje koji su zahtijevali različite oblike društvenog organiziranja s različitom ulogom žena unutar njih.

Popis literature

- 1) Aleksandra Mindoljević Drakulić. *Majka, žena i majčinstvo*. Zagreb, 2014.
- 2) Arnold, Bettina. „Honorary males or women of substance? Gender, status, and power in Iron-Age Europe“. *Journal of European Archaeology Archive*. Vol. 3 No. 2. 1995.
- 3) Carozza, Laurent and Benoît Mille. “Moving into the Metal Ages: The Social Importance of Metal at the End of the Neolithic period in France.” *Halshs 00345292 (1)*. 2008.
- 4) Derevenski, Joanna Sofaer. “Rings of Life: The Role of Early Metalwork in Mediating the Gendered Life Course”. *World Archaeology*, Vol. 31. No. 3. 2000.
- 5) *Encyclopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/history-of-Europe/The-Metal-Ages>
- 6) Feldman, Stanislav. *Sudbina Evinih kćeri: ženska povijest patrijarhata*. Zagreb, 2012.
- 7) Giddens, Anthony. *Sociologija*. Zagreb, 2007.
- 8) Harrari, Yuval Noah. *Sapiens: kratka povijest čovječanstva*. Zagreb, 2015.
- 9) Hawkes, Jacquetta. *Prehistorija*. Zagreb, 1966.
- 10) Heršak, Emil. *Drevne seobe*. Zagreb, 2005.
- 11) Jacques Attali. *Ljubavi: povijest muško-ženskih odnosa*. Zagreb, 2012.
- 12) Karavanić, Igor. *Prapočetci religije: Simbolika i duhovnost u paleolitiku*. Zagreb, 2012.
- 13) Leeming, David. *Mythos of the Female Divine*. New York, 1994.
- 14) Markus, Tomislav. *Darwinizam i povijest: relevantnost evolucijske biologije za proučavanje društvene makro-dinamike i ljudskog ponašanja*, <http://www.isp.hr/~tmarkus/DARWINIZAM.pdf>
- 15) Markus, Tomislav. „Historija vs bio-ekologija Od ljudskog egzempcionalizma do dubokog evolucijskog vremena“. *Povijesni prilozi*. Vol. 33. 2007.
- 16) Miles, Rosalind. *Tko je skuhao posljednju večeru?*. Zagreb, 2009.
- 17) Morris, Ian. *Foragers, Farmers, and Fossil Fuels: How Human Values Evolve*. New Jersey, 2015.
- 18) Neumann, Erich. *The great mother; an analysis of the archetype*. New Jersey, 1963.
- 19) Pearce, Mark. "The 'Copper Age'—A History of the Concept". *Journal of World Prehistory*. Vol. 32 No.3. 2019.
- 20) Pinagli, Anita. *High status women or ritualists? Alternative female gender roles for women who lived in Early Iron Age societies in North East Italy*, <http://www.archeofriuli.it/wp->

<content/uploads/2016/11/high%20status%20women%20or%20ritualsts.%20anita%20pin%20agli.pdf>

- 21) Potrebica, Hrvoje. *Kneževi željeznoga doba*. Zagreb, 2013.
- 22) Ruether, Rosemary Radford. *Goddesses and the Divine Feminine: A Western Religious History*. Berkeley, 2005.
- 23) Schmitt Pantel, Pauline. *A history of women in the West: From ancient goddesses to Christian saints*. London, 2000.
- 24) Sklevicky, Lydia. *Konji, žene, ratovi*. Zagreb, 1996.
- 25) Skupina autora. „The Hybrid Origin of “Modern” Humans“. *Evolutionary Biology*. 43. 2015.
- 26) Skupina autora. *Povijest svijeta*. Split, 2005.
- 27) Skupina autora, *Prapovijest i prve civilizacije*. Zagreb, 2007.
- 28) Šošić Klindžić, Rajna. *Uvod u teorijsku arheologiju – stvaraoči i pravci u 20. stoljeću*. Zagreb, 2016.